

ئانا يۇرت

(تور ژۇرنىلى)

ISSN:2147-8031

3 - سان

(ئىيۇل، ئاۋغۇست، سېنتەبىر)

2014

2 - يىل، ئومۇمىي 7 - سان

ساھىبى: د.نۇرئەھمەت قۇربان

باش تەھرىر: د.ئەركىن ئەكرەم

تەھرىر ھەيئىتى

د.ئەسەت سۇلايمان

ق.د.ئالمىجان ئىنايەت

د.نۇرئەھمەت قۇربان

د.ئەركىن ئەمەت

بەتچىك: ئىلياس

تور بەت ئادرېسى

www.anayurtjurnili.net

ئېلخەت ئادرېسى

info@anayurtjurnili.net

ئانا يۇرت

پەسىللىك ئىلمىي - پىكرىي ژۇرنال

ئەسكەرتىش: ژۇرنىلىمىزدا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى ئاپتۇرلارغا ئائىت بولۇپ، ژۇرنال ھېچقانداق قانۇنىي جاۋابكارلىقنى ئۈستىگە ئالمايدۇ. شۇنداقلا ھەرتۈرلۈك نەشىر ھوقۇقىنىڭ ژۇرنالغا تەۋە ئىكەنلىكىنى كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە خاتىرىلىتىدۇ.

بۇ ساندا

دوكتور نۇرئەھمەت قۇربان

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ھەرىكىتىنىڭ دىنىي دىنامىكىلىرى 3

مۇسا جازۇللاھ

«مۇۋافىقات» قا كىرىش سۆز 27

ئابدۇراھمان جامال كاشىغەرىي

قۇرئاننىڭ ئالەم نەزىرىيەسى 37

دوكتور مەھمەت ئەردوغان

«مەفاسىدۇششەرىيە» دائىرىسىدە سۈننەت ۋە ھەدىسنىڭ ئىزاھلىنىشى 62

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ھەرىكىتىنىڭ دىنىي دىنامىكىلىرى⁽¹⁾

(ۋاپاتىنىڭ 50 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن)

قىسقىچە مەزمۇنى

خوتەن ۋىلايىتىدە تۇغۇلۇپ، كابۇل، كەشمىر، چۇڭچىڭ، ئۈرۈمچى ۋە ئەنقەرە قاتارلىق شەھەرلەردە تۇرۇپ قىممەتلىك ئۆمرىنى ۋەتىنى ئۈچۈن سەرپ قىلغان مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا (1901 - 1965)، ھاياتىدا ئۇلۇغ ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇنىڭ مەدرىسە ھاياتى بىلەن ئەركىنلىك كۈرىشى مەزگىلىدىكى جىھادىي ھەرىكىتىگە بارلىق ئىسلامچى ئېقىملار بەس - مۇنازىرىسىز يۇقىرى باھا بېرىدۇ. بۇ خىل ئومۇمىي باھانىڭ يەنە بىر تەرىپىدە ئۇنىڭ سىياسىي ھاياتىدىكى پوزىتسىيەلىرى، ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى تۇرمۇش قارىشى ۋە ئىدىيەسىدىكى بەزى پىكىرلىرى دىنىي جەھەتتىن ئىزاھلىنىشقا ۋە شەرھىلەشكە موھتاجدۇر. مانا مۇشۇ خىل زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بۇ ماقالىنى يېزىش ئېھتىياجى تۇغۇلدى.

بۇ ماقالىدە، ئالدى بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا نىڭ يېتىلىش مەزگىلىدە ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسەتكەن دىنىي ئامىللارنىڭ ئىزنالىرى تەتقىق قىلىنىدۇ. ئىككىنچى قەدەمدە، سىياسىي كۈرىشىدىكى مىللەتچىلىكنى تەكىتلىشى دىنىي نۇقتىدىن مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. ئۈچىنچى قەدەمدە بولسا، ئۇنىڭ ئىسلامچىلىق تونۇشى ۋە تۈرك - ئىسلام تەپەككۈر سىستېمىسىدىكى ئورنى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ماقالىنىڭ ئاخىرىدا، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ھەرىكىتىنىڭ دىنىي قىسمىغا قۇرئان ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن باھا بېرىلىدۇ.

مۇقەددىمە

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا 1901 - يىلى شەرقىي تۈركىستاننىڭ خوتەن شەھىرىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بىر مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن.

* بۇ ئەسەر، 2015 - يىلى 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئىستانبۇلدا ئېچىلغان «خەلقئارالىق مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا نى خاتىرىلەش يىغىنى»دا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن لىكسىيە ئاساسىدا تەييارلاندى.

ئانىسى سەكىنە بانۇ خانىم بولسا، 1863- يىلى خوتەن رايونىدا مۇستەقىل خوتەن خانلىقىنى قۇرغان ئابدۇراهمان پاشا (ۋاپاتى 1865) نىڭ نەۋرىسى ئىكەنلىكى بايان قىلىندۇ.⁽²⁾ شۇڭا مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا نىڭ ھاياتىنى تەتقىق قىلغاندا، بىر قەدەر بۇرۇنقى چاغلاردىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ. دەرۋەقە، خوتەن خانلىقىنىڭ سىياسىي ئەھۋالى، 1680- يىلى ئاپاق خوجا (ۋاپاتى 1693) نىڭ 164 يىللىق يەركەنت خانلىقىنى ئۆرۈپ تاشلىشىدىن كېيىن، ھەر قانچە قىلىپمۇ بۇرۇنقى تىنچلىق ۋەزىيىتىگە ئائىل بولالمىدى. بولۇپمۇ، شۇ چاغدىن تارتىپ شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىدا بىپەرۋالارچە داۋاملاشقان ھەر خىل مەزھەپ ۋە مەشرەپلەرگە مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ تەخت تالىشىش جەدۋىلى خەلقنىڭ ئەركىن نەپەس ئېلىشىغا يول قويمىدى. خوتەن ھەبىبۇللاھ مۇپتى ھاجىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا ئون يىلدەك خاتىرجەملىككە ئائىل بولغان بولسىمۇ، 1866 - يىلى دېكابىردا ھەبىبۇللاھ مۇپتى ھاجىنىڭ ياقۇب بەگ (1820 - 1877) تەرىپىدىن سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلۈشى رايوننىڭ مۇۋازىننىتى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتتى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ياقۇب بەگنىڭ خوتەننى ئىشغال قىلىشى ئەسناسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇش، خوتەن تارىخىنىڭ ئەڭ قانلىق ئۇرۇشلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە تارىخ سەھىپىلىرىدىن ئورۇن ئالدى.⁽³⁾ ياقۇب بەگكە قارشى ئۇرۇشتا خوتەن خەلقىدىن 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ھاياتىدىن ئايرىلدى.⁽⁴⁾ ياقۇب بەگنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، مانجۇلارنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدىكى چىڭ خاندانلىقى (1644 - 1911) نىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى كۈچى زورىيىشقا باشلىدى ۋە ئاقىۋەت خوتەنمۇ باشقا ۋىلايەتلەرگە ئوخشاش چىڭ خاندانلىقىنىڭ مۇستەملىكىسى ئاستىغا كىردى.⁽⁵⁾ شۇنىڭدىن كېيىن، خوتەن رايونى مانجۇلارنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا ماس ھالدا ھەرخىل ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈردى، تۈرلۈك ۋەقەلەرگە گۇۋاھ بولدى.

(2) Mehmet Ali Alioğlu, "Üç Efendiler Hareketinin Doğu Türkistan Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi", s. 2-3. Ayrıca bkz. Erkin Emet, "Mehmet Emin Buğra", Türkler Ansiklopedisi, c. XVIII, s. 725.

بۇ يەردە بىر نۇقتىنى ئالاھىدە ئەسكەرتىمىزكى، ئابدۇراهمان پاشا ھەبىبۇللاھ مۇپتى ھاجىنىڭ چوڭ ئوغلىدۇر. خوتەن خانلىقىنىڭ پادىشاھى ھەبىبۇللاھ مۇپتى ھاجى بولۇپ، ئوغلى ئابدۇراهمان پاشا ۋەزىرى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن. ئابدۇراهمان پاشا 1865- يىلى كۇچار خانلىقى بىلەن بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا شېھىت بولۇپ كەتكەن. تېخىمۇ ئەتراپلىق مەلۇمات ئىگىلەش ئۈچۈن، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا نىڭ «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» 316، 317- بەتلەرگە قاراڭ.

(3) مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، 371 - 373 بەتلەر.

(4) Zhang Jikang, "İslam Dini", c. II, s. 183-185.

(5) Çin'in Xinjiang Bölgesi, s. 117.

مەدەنىيەت نۇقتىئىيىنەزىرىدىن قارىغىنىمىزدا، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا نىڭ ياشلىق يىللىرىدا دۇنيادىكى ئۆزگىرىشلەرگە مۇناسىۋەتلىك تۈرلۈك ئۇچۇر، ئىدىئولوگىيە ۋە مەلۇماتلار شەرقىي تۈركىستان زېمىنلىرىدا سۈرئەت بىلەن تارقىلىشقا باشلىدى. بۇلار ئاساسلىقى شەرقىي تۈركىستاندىن ھەج قىلىش ئۈچۈن سەئۇدى ئەرەبىستانغا بېرىپ كەلگەنلەر، چەت ئەللەردە ئوقۇپ يۇرتقا قايتقان زىيالىيلار ۋە سودىگەرلەر تەرىپىدىن ئېلىپ كېلىندى. يەنە بىر تەرەپتىن، 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆپ ساندا ئەنگلىيە پۇقراسى ھىندىلار، ئافغانىستانلىقلار ۋە ئۆزبېكلەر خوتەنگە كېلىپ - كېتىپ تۇردى، ھەتتا ئولتۇراقلاشقانلارمۇ بولدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، كۆپ بولمىسىمۇ خوتەندە دىنىي ۋە مىللىي ئويغىنىشنىڭ شۇنداقلا ئىسلام ئەللىرىنىڭ كۆپلىگەن جايلىرىدا سۈرئەت بىلەن تارقىلىشقا باشلىغان يېڭىلىقچىلىق تەشەببۇسلىرىنىڭ تىۋىشلىرى ئاڭلىنىشقا باشلىدى⁽⁶⁾.

بىئوگرافىك مەنبەلەردىن ئىگىلىگەن ئۇچۇرلىرىمىزغا ئاساسلانغاندا، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا يېتىلىۋاتقان مەزگىللەردە ئومۇمەن شەرقىي تۈركىستان زېمىنلىرىدا ۋە خوتەندە سىياسىي ھەمدە دىنىي بېسىملارنىڭ قەتئىي بېسىقمىغانلىقى؛ ئىجتىمائىي جەھەتتە، نادانلىق، يوقسۇللۇق، ئەنسىزلىك ۋە ناھەقچىلىكلەرنىڭ يۈكسەك پەللىگە يەتكەنلىكى ئوتتۇرىغا چىقتى⁽⁷⁾. مۇشۇنداق بىر خىل ۋەزىيەتتە يېتىشىپ چىققان مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا دەسلەپتە زۇلۇمغا قارشى قوراللىق كۈرەش قىلىش يولىنى تاللىغان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى تۇڭگانلاردىن ما خوسەن قوشۇنى ئالدىدا مەغلۇپ بولۇپ، ۋەتىنىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولۇپ قالدى. ھىجرەت قىلغاندىن كېيىنكى ھاياتى ئىلمىي ئىزدىنىش، سىياسىي كۈرەش، دىپلوماتىك پائالىيەتلەر، لوبىچىلىق خىزمەتلىرى ۋە تەشكىلات ئىشلىرى بىلەن ئۆتتى. بۇ دائىرىدە، ئۇ ئوخشاش بولمىغان ئەللەرنىڭ بىيۇروكراتلىرى بىلەن كۆرۈشتى، دۆلەت ۋە خەلقئارا سەۋىيەدە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىنى ئۆتكۈزدى. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى بارغان يەرلىرىدە دۆلەت ئەربابلىرى ۋە دىنىي زاتلارنى يوقلىدى، ھەر خىل يىغىلىشلاردا قىلغان سۆزلىرىدە دىنىي كۆرسەتمىلەرگە ئالاھىدە ئورۇن ئاجراتتى. تۆۋەندە تېمىلار بويىچە ئۇنىڭ چۈشەنچىسىنىڭ ئىدىئولوگىيەلىك ئاساسلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە تىرىشىمىز.

(6) Zhang Jikang, "Islam Dini", c. II, s. 486-488.

(7) سەيفىدىن ئەزىزى، ئومۇر داستانى، 122 - 136 بەتلەر.

1- مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ يېتىلىش مەزگىلى ۋە ئۇ چاغدىكى شەرت - شارائىت

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ دىندار بىر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەنلىكى ۋە بالىلىق يىللىرىنى دىنىي تەلىم - تەربىيە ئېلىش بىلەن ئۆتكۈزگەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى ھەممىمىز ياخشى بىلىمىز. خىتاي يازغۇچىسى نى يۇچىڭ مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ شەمشۇددىن داموللىغا ئوخشاش رايوننىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى دىنىي ئۆلىمالىرىدىن دەرس ئۆگەنگەنلىكىنى، تەڭتۇشلىرى ۋە ساۋاقداشلىرىغا سېلىشتۇرغاندا ئالاھىدە زېرەك بولغانلىقى ئۈچۈن، دىنىي ئىلىملەر ۋە دىننىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرىنى ناھايىتى تېزلا ئىگىلىۋالغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ⁽⁸⁾. چۈنكى ئۇ، ياشلىق يىللىرىدىلا مۇدەررىسلىك ھاياتىنى باشلىۋەتكەن بولۇپ، ۋەزىپىسىنى 10 يىل ئەتراپىدا داۋاملاشتۇردى. ئۇ مۇدەررىسلىك قىلغان يىللاردىن تارتىپلا كېلەچەكتىكى سىياسىي ھاياتىنىڭ ئاساسىنى ياراتتى. دەرۋەقە، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «ئەقلىمگە كەلگەندىن بېرى، مەملىكىتىمىزدىكى ھەممە ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئىدىيەسىگە ئاساسەن رېئاللىقتىن نارازى ئىكەنلىكىگە شاھىت بولدۇم. بىراق، ھېچكىمنىڭ قۇرۇق گەپنى تاشلاپ ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئۆتمەسلىكىدىن ھەيران قالاتتىم. 22 ياشتا ئوقۇشۇمنى تۈگىتىپ، مۇدەررىس بولۇپ جەمئىيەت ھاياتىغا قەدەم قويدۇم، خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكتۈم، ئەمما ئوخشاش ئەھۋالنى كۆردۈم. قولىمىدىكى تۈركچە، ئەرەبچە ۋە پارىسچە يېزىلغان سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئەسەرلەرنى ئوقۇغىنىمدا قاتتىق ھاياجانلىنىپ كېتەتتىم. سىياسەتتىن خەۋىرىم يوق ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىرەر ئۇستاز تېپىشمۇ قىيىن ئىدى. بۇ ئەھۋاللاردىن قاتتىق ئۈمىدسىزلەنگەنىدىم. چۈنكى، مەن تۇرۇۋاتقان مۇھىتتا مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن باش قاتۇرۇپ ھەرىكەت قىلىش قابىلىيىتىگە ئىگە بىرمۇ كىشىنى ئۇچراتمىدىم، ئۆزەمدىمۇ مۇشۇ ئىشلارنى قىلالايدىغان قابىلىيەتنى بايقىالمىدىم. شۇنداقىمۇ زور ئىرادىگە كېلىپ، 1933 - يىلىنىڭ بېشىدا مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىنى كېزىپ كۆزىتىپ چىقتىم⁽⁹⁾».

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا شۇ قېتىمقى سەپىرى جەريانىدا چۆچەكتە ياشايدىغان مەشھۇر تاتار ئالىمى مۇرات رەمىزى (1854 - 1934) نىڭ ئىلمىي سۆھبەتلىرىگە ئىشتىراك قىلىدۇ ۋە ئاز ۋاقىت ئىچىدە ئۇنىڭدىن دىنىي جەھەتتە ئالىي تەھسىلات ئىجازىتى ئالىدۇ⁽¹⁰⁾.

(8) نى يۇچىڭ، «مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا قانداق كىشى»، 56 - بەت.

(9) بۇ يەردە ۋاقىت خاتا يېزىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ سەپىرى 1932 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا بولغان بولۇشى كېرەك ئىدى.

(10) نى يۇچىڭ، «مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا قانداق كىشى»، 58 - بەت.

ختاي تارىخچى لىيۇ زىشياۋنىڭ ئۇچۇرىغا قارىغاندا، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا مائارىپ ھاياتىدا دىنىي تەلىم - تەربىيەگە قوشۇمچە قىلىپ، يېڭىچە دەرس ئۆتىدىغان مەكتەپلەردىمۇ ئوقۇغان. شۇڭا، ئۇنىڭ ئىدىيەسىدە ھەم دىنىي مائارىپنىڭ ھەم پەننىي مائارىپنىڭ ئىزلىرىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن⁽¹¹⁾.

ھايات سەرگۈزەشتىسى چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىنغاندا، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ ئۆزى ئىشەنگەن قىممەت - قاراشلارنى گۈللەندۈرۈش ۋە مۇسۇلمان خەلقىنى زۇلۇمنىڭ ئىشكەنجىسىدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى قىلغانلىقىنى ئاسانلا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تېخىمۇ روشەن ھالدا شۇنى دېيىشىمىز مۇمكىنكى، ئۇ ئالىي نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا قوراللىق كۈرەش قىلىپ، نەتىجىدە 1933- يىلى خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى. ئۇنىڭ بۇ سىياسىي كۈرەشى ئارىدىن كۆپ ئۆتمەيلا قەشقەردىمۇ تەسىرىنى نامايان قىلىپ، بىر قانچە ئايدىن كېيىن ئۇ يەردىمۇ شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئۇل ھازىرلىدى⁽¹²⁾.

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بىر پائالىيەتچىگە ئايلانغاندىن كېيىن، ئولتۇرۇپ ئىسلامىي تېمىلاردا بىرەر پارچە ئەسەر يازمىدى. چۈنكى ئۇ، ئەسەر يېزىش شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تۈپ ئېھتىياجى ئەمەس، دەپ قارايتتى. مۇسا جارۇللاھنىڭ ئېيتقىنىدەك، ئۇلاردا يېتەرلىك ساندا موللا بار بولۇپ، مەدرىسەلەرنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى⁽¹³⁾. دەرۋەقە، كېيىنكى مەزگىللەردە ئادىل ھېكمەت ئەپەندىنىڭ ئېيتقىنىدەك، بىلگەنلىرى ئارقىدا قالغان، مەدەنىيەت دۇنياسىدىن خەۋەرسىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە تولىمۇ نادان ئۆلىما قاتلىمى بىر يېڭىلىنىشنى باشتىن كەچۈردى⁽¹⁴⁾. چۈنكى، شارائىتنىڭ ناچار بولۇشىغا قارىماي، يېڭىچە پىكىرنىڭ تۈرتكىسىدە ھەرىكەت قىلغان، 1924- يىلى بىر ساتقۇن تەرىپىدىن ئۆيىدە قەتلى قىلىنغان ئابدۇلقادر داموللا ۋە شەمسىدىن داموللا ئەتراپىدا ئۆزىگە ئوخشاش كۆپلىگەن زىيالىي دىنىي زاتلارنىڭ بارلىقىدىن خەۋەردارمىز⁽¹⁵⁾. بىر ئوسمانلى يۈز بېشى ۋە تەشكىلاتى مەخسۇسەنىڭ ئەزاسى بولغان ئادىل ھېكمەت ئەپەندى زىيارىتىنىڭ باشقا نۇقتىسىدا، قەشقەر مەكتەپلىرىدىكى يېڭىلىنىش ھەرىكەتلىرىنى ئۆز

(11) لىيۇ زىشياۋ، ئۇيغۇر تارىخى، 2- قىسىم، 1206- بەت.

(12) مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا، شەرقىي تۈركىستان تارىخى، 161- بەت.

(13) Musa Carullah, "Besmele Risalesi", Kahire, 1350/1932.

(14) Adil Hikmet Bey, Asya'da Beş Türk, s. 472.

(15) Kurban, N., "Çağdaş Uyğur İslam Düşüncesinin Önderi Abdulkadir Damolla", Bilig dergisi, sayı 53, Ankara (2010), s. 167-170.

كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ۋە بۇ ئەھۋالدىن ناھايىتى سۆيۈنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ⁽¹⁶⁾. ئادىل ھېكمەت ئەپەندى مۇئەييەن مۇددەت ئىچىدە تۈركىستان جۇغراپىيەسىنى باشتىن ئاخىر ئايلىنىپ چىقىپ، تۆۋەندىكىدەك پىكىرگە كەلگەن:

«ھەقىقەتەن تۈركىستان خەلقى بىزنىڭ تەسەۋۋۇرىمىزدىكىدەك ئادەتتىكىچە كىشىلەر ئەمەس. سەنئەت ۋە سودىدىكىگە ئوخشاش ئۇلاردىكى ئۇرۇش قابىلىيەتلىرىمۇ ئۆچۈپ كەتمەپتۇ. ھەتتا بۇلارنىڭ بىر قىسمى ناھايىتى بەك ئىلگىرلەپتۇ.»

ئادىل ھېكمەت ئەپەندى كۆرگەنلىرىدىن ھاسىل قىلغان بەزى قاراشلىرىنى تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلەيدۇ:

«تۈركىستاندا مۇنەۋۋەر ئازدۇر. سەزگۈر رەھبەرلەر سايبىسىدە خەلقنى ئاسانلا ياخشىلىققا يېتەكلىگىلى بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ خېمىرى ياخشىلىق، تىرىشچانلىق ۋە قەھرىمانلىقلار بىلەن يۇغۇرۇلغان. بۇ جەھەتتىن، تۈركىستاننى ۋە ئۇ يەرنىڭ تۈركلىرىنى ئۈمىد قىلغىنىمىزدىن ئۈستۈن كۆردۇق، ئۇلار مۇستەقىللىققە لايىق ۋە بۇنىڭغا تەشنا⁽¹⁷⁾.»

ئادىل ھېكمەت ئەپەندى يەنە بىر خاتىرىسىدە مۇنداق دەيدۇ:

«خەلق ئاسارەتتىن ئىنتايىن نەپرەتلىنمەكتە. قۇدرەتلىك بىر رەھبەر ئۇلارنىڭ ھەر تۈرلۈك پىداكارلىقىنى قىلىدىغانلىقىدىن خاتىرجەم بولسا بولىدۇ⁽¹⁸⁾.»

چىقىپ تۇرىدۇكى، شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئۇ مەزگىلدە ئاسارەتتىن قۇتۇلۇش يولىدا ئۆزلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان بىر رەھبەرگە موھتاج ئىدى. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرامۇ بۇنى تونۇپ يەتكەنىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئۇ چاغدىكى جىددىي ئېھتىياج سىياسىي ساھەدىكى ئويغىنىشنى دەرھال ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا، بۇغرا ئاكتىپ ياخشى بولۇشنى، خەۋپكە تەۋەككۈل قىلالمايدىغان پاسسىپ ياخشى بولۇشتىن ئەۋزەل ئورۇنغا قويغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ئولتۇرۇپ تالىپ ئوقۇتۇش ياكى دىنىي تېمىلاردا ئەسەر يېزىشنىڭ ئورنىغا قوراللىق كۈرەش قىلىش يولىنى تاللىدى. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، ئۇ ھاياتىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە يەنە، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ كىملىكلىرىنى قوغداش ۋە قايتىدىن تۇرغۇزۇش يولىدا ئېھتىياجلىق بولغان تارىخ ئېڭىنى ياشىتىشقا ئەھمىيەت بەردى ۋە بۇ ھەقتە ئەسەرلەرنى يازدى. شۇڭا ئۇنىڭ

(16) Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, s. 122.

(17) Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, s. 471-472.

(18) Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, s. 473.

ئەسەرلىرىدە، تۈرلۈك ئورۇنلاردا قىلغان سۆزلىرىدە ۋە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىدا شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى ئويغىنىشقا ۋە ئۆز كىملىكلىرىنى تىكلەشكە چاقىرىدىغان مەزمۇنلار كۆپلەپ ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ «شەرقى تۈركىستان تارىخى» ناملىقى بۇ جەھەتتىكى ئىلمىي خىزمەتلىرىنىڭ تۈپ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

2- مىللەتچىلىك نۇقتىسىدىن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا

19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياۋروپادا باشلىنىپ پۈتۈن دۇنياغا كېڭەيگەن ئىرقلارنىڭ سىنىپلارغا ئايرىلىش مەسىلىسى، مەدەنىي مىللەتلەرنى ئېتنىك نۇقتىدىن ئېتىبارغا ئېلىش جەمئىيەتلەردىن پەرقلىنىدۇرۇش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى⁽¹⁹⁾. بۇنىڭغا ئەگىشىپ شۇ دەۋرلەردە ئوتتۇرىغا چىققان مىللەتچىلىك ئېقىمى، مۇستەملىكە قىلىنغان ياكى مۇستەملىكە قىلىنىش خەۋپى ئاستىدىكى جايلاردا سۈرئەت بىلەن يىلتىز تارتىشقا باشلىدى. بىر ئىرق ئۆز ئىرقى نامىدىن باشقىلارغا ھۇجۇم قىلسا، يەنە بىرى تەبىئىي ھالدا ئۆز ئىرقىنى قوغدايتتى. ئۇزۇن يىللار بويىچە ئېتنىك كىملىكىدىن بىخەۋەر پەقەت ئىسلام دىنىنى كىملىك سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ كەلگەن ئىسلام جۇغراپىيىسى، خۇسۇسەن تۈركىستان خەلقى، ياۋروپادا باشلىنىپ پۈتۈن دۇنياغا كېڭەيگەن ئېتنىك تەۋەلىك ئېگىنى غەدىقلايدىغان دۇنيا قاراشلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراشقا باشلىدى. بۇ مۇسۇلمان خەلق 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ مىللىي كىملىكلىرى ئۈستىدە ئويلىنىشقا باشلىدى. يالغۇز تۈرك چۈشەنچىسىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىدىغان مىللەتچىلىك ئېقىمى ياۋروپالىقلاردىن پەرقلىق ھالدا ئورتاق ھايات كەچۈرۈش ئۈستىكى ۋە تەقدىر بىرلىكى سۈپىتىدە شەرھىلەندى. ئىلگىرى ئوسمانلى دۆلىتىگە قاراشلىق كۆپلىگەن ئېتنىك تۈركۈم ۋە مىللەت دىنىي كىملىكلىرىنى رەت قىلىپ، دۆلەت ئالىيەدىن ئايرىلىپ چىقىش يولىنى تاللىغانىدى. بۇ ئەھۋال، تۈركلەرنىڭمۇ بارغانسېرى مىللەتچىلىك ئېقىملىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراۋاتقانلىقىنى ۋە بىر خىل تۈرك مىللەتچىلىكىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىش نۇقتىسىدىن دىققەتمىزنى تارتماي قالمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلگىرى كۈچلۈك رەۋىشتە ئوسمانلى دۆلىتىگە بېقىندىغان ئوخشىمىغان ئېتنىك تۈركۈمگە تەۋە خىرىستىيانلار بىلەن، كېيىنكى مەزگىللەردىكى مۇسۇلمان ئېتنىك تۈركۈملەرنىڭ مىللەتچى قاراشلىرى تۈرك مىللىتىدىن بولغان ئوسمانلىلارنىڭمۇ ئۈممەت چۈشەنچىسىدىن ئايرىلىپ، مىللەت چۈشەنچىسى بويىچە ھەرىكەت قىلىشقا يۈزلىنىش سۈرئىتىنى ئاشۇردى. مىللەتچىلىك

(19) Büyük Ansiklopedi, (AXİS 2000), Milliyet/HACHETTE, c. IV, s. 302.

ئېقىمىنىڭ راۋاجلىنىشىدا باشلامچىلىق رولىنى ئاساسلىقى ئوسمانلى قۇرۇلمىسىنى ساقلاپ قېلىش غېمى يوق، ئەكسىچە چار پادىشاھنىڭ بېسىمىنى كۈچلۈك تونۇپ يەتكەن كاۋكازىيە تۈركلىرى ئوينىدى⁽²⁰⁾. كاۋكازىيە تۈركلىرى بىلەن ئوخشاش قىسمەتكە دۇچار بولغان شەرقىي تۈركىستاندىكى تۈركىي قەۋملەرمۇ بۇ پىكىردىن نېسىۋىسىنى ئالدى. چۈنكى، رۇس ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى تۈرك قەۋملىرى بىلەن باشقا تۈركىي قەۋملەر ئارىسىدا كۆپ قاتلاملىق ئالاقە مەۋجۇت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار قوشنا ئىدى، يەنە كېلىپ، ئوخشاش مەركەزدە تەلىم ئالاتتى، ئوخشاش ئېتىقاد ۋە مەزھەپكە مەنسۇپ ئىدى، ئوخشاش تىلدا سۆزلىشەتتى. بىرىنىڭ دۈشمىنى خىتتاي مۇستەملىكىسى بولسا، يەنە بىرىنىڭ دۈشمىنى رۇس ھاكىمىيىتى ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇنداق ئورتاق ھايات شەكلىگە ئىگە بولۇشى ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى.

20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەرقىي تۈركىستانلىق داڭلىق سودىگەر ھۈسەيىن باي سودا ئىشلىرى بىلەن ياۋروپانىڭ كۆپلىگەن دۆلەتلىرىنى ئايلىنىدۇ. ئوسمانلى دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئىستانبۇلغىمۇ بىر قانچە قېتىم كېلىدۇ. ھۈسەيىن باي 1913 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سودىگەر ۋە ھاجى دوستلىرى بىلەن بىرلىكتە «ئىتتىھاد ۋە تەرەققىي جەمئىيىتى» نىڭ لىدېرى تەلئەت پاشا (ۋاپاتى 1921) بىلەن كۆرۈشىدۇ. تەلئەت پاشا شەرقىي تۈركىستاندىن كەلگەن مېھمانلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا مەخسۇس ئوقۇتقۇچى ئەۋەتىش توغرىسىدىكى تەلەپلىرىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ⁽²¹⁾. زىيا گۆكئالىپ (ۋاپاتى 1924) نىڭ تەبىرىگە قارىغاندا، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى ھەر يىلى ئىستانبۇلدىن قازان ۋە قەشقەرگە ئوخشاش تۈرك شەھەرلىرىگە مىڭلارچە ساندۇق ئوسمانلى تۈركچىسىدە يېزىلغان كىتابلار ئەۋەتىلگەن⁽²²⁾. بۇ ئەھۋاللار بىزگە شەرقىي تۈركىستاندىكى مىللىي كىملىك تۇيغۇسىنىڭ كېڭىيىش مۇساپىسىنىڭ يىپ ئۇچلىرىنى بېرىدۇ. شۇڭا بىز رايوننىڭ زىيالىي كىشىلىرىدىن بىرى، دەپ قوبۇل قىلىنىۋاتقان مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ دۇنيا قارىشىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇنىڭ يۇرتلىرىدا سۈرئەت بىلەن يىلتىز تارتىۋاتقان ۋە زامانىۋى دۇنيانىڭ

(20) *Büyük Ansiklopedi*, c. VIII, s. 358.

(21) *Çin Xinjiang Bölgesi: Geçmiş ve Şimdiki Durumu*, s. 141-142.

(22) Tayyib Gökbulgin, “Ziya Gökalp’e Göre Halkçılık, Milliyetçilik, Türkçülük”, s. 221.

ئەڭ تونۇلغان ئىدىئولوگىيەلىرى قاتارىدىكى مىللەتچىلىك ئېقىمى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلماي ئۆتۈپ كېتەلمەيمىز.

بۇ ھەقتە، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئىدىئولوگىيەسىنىڭ ئەڭ روشەن شەكلىنى ئۆزى تەھرىرلىك قىلغان ژۇرنالنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىنىدىغان «ئەرك» گېزىتىدىكى باش ماۋزۇدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 1946- يىلى نەشر قىلىنىشقا باشلىغان بۇ گېزىتنىڭ شوئارى «مىللىتىمىز تۈرك، ئېتىقادىمىز ئىسلام، ۋەتىنىمىز تۈركىستان» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى⁽²³⁾. گېزىتنىڭ ئىككىنچى قۇرغىغا بولسا، «تىلدا، ئىشتا ۋە پىكىردە بىرلىك» شوئارى يېزىلغانىدى. مەلۇم بولغاچكى بۇ شوئار كاتتا تۈرك مىللەتچىسى گاسپىرالى ئىسمائىل بەي ئوتتۇرىغا قويغان تۈرت مىللەتچىلىكنىڭ ئاساسى ئىدى. گېزىتنىڭ ئوڭ تەرەپ يۇقىرى قىسمىدا بولسا، «بىز مىللەتچىمىز، بىز خەلقچىمىز، بىز ئىنسانچىمىز» دەپ يېزىلغانىدى. بۇ شوئارلار ۋە باش ماۋزۇلارنىڭ مەقسىتى، خەلق تەمىنلىي تۇيغۇ پەيدا قىلىش، ۋەتىنىنى سۆيۈرۈش ۋە مىللىتىنى تونۇتۇش ئىدى⁽²⁴⁾. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا 1948- يىلىنىڭ ئىيۇن ئېيىدا «شەرقىي تۈركىستان ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى» نى قۇرۇپ چىققان ۋە بۇ جەمئىيەت نامىدىن 15 كۈندە بىر سان چىقىدىغان «چىنى تۈركىستان» ژۇرنىلىنى چىقىرىشقا باشلىغان⁽²⁵⁾.

خىتايدا تۇرۇۋاتقان يىللىرىدا مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئىنتايىن بىئارام قىلغان ئىش، خىتاي يازغۇچى لى دۇڭفاڭنىڭ شەرقىي تۈركىستان نوپۇسىنىڭ كۆپ سانلىقىنى تەشكىل قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنى تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ ئەمەس، دېگەن قارىشى بولغانىدى. يەنە بىر تەرەپتىن مەزكۇر يازغۇچى، رايوندا ياشايدىغان باشقا تۈركىي مىللەتلەرنىمۇ تۈرك، دەپ قارىمايتتى⁽²⁶⁾. بۇ سەۋەبتىن بۇغرا، لى دۇڭفاڭغا قارشى «شىنجاڭ ئەمەس، شەرقىي تۈركىستان» ۋە «شەرقىي تۈركىستانلىقلار تۈركتۇر» ناملىق ئەسەرلىرىنى يېزىپ چىققانىدى. لى دۇڭفاڭنىڭ قاراشلىرىنىڭ خىتاي جۇمھۇرىيىتىنىڭ نەزىرىدە ئاچقۇچلۇق رول ئوينايدىغان بولۇشى، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئىش بۇ تېمىغا ئەھمىيەت بېرىشكە تۈرتكە بولغان. ئەستايىدىللىقى بىلەن

(23) نى يۇچىڭ، «مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا قانداق كىشى»، 67- بەت.

(24) İsa Yusuf Alptekin, *Esir Doğu Türkistan İçin*, s. 464.

(25) نى يۇچىڭ، «مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا قانداق كىشى»، 67- بەت.

(26) لى دۇڭفاڭ، «شىنجاڭلىقلار تۈركمۇ؟»، جۇڭياڭ رىياۋ گېزىتى، 14 - ئۆكتەبىر 1944- يىل، چۇڭچىڭ.

تونۇلغان بۇغرا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ تۈرك ۋەتىنى، خەلقنىڭ تۈرك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تارىخنىڭ چوڭقۇرلۇقلىرىغا چۆكۈپ، ئىلمىي پاكىتلارنى ئىزدىگەن⁽²⁷⁾. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، خىتاي يازغۇچى بىلەن يۈزتۇرانە كۆرۈشۈپ، بۇ جەھەتتىكى سەزگۈرلۈكىنى نامايان قىلغان⁽²⁸⁾.

خىتاي مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان مەلۇماتلاردا، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ۋە كۆپلىگەن پانتۇركىزم ئىدىيەسىدىكى تەشكىلات ياكى پانتۇركىزىمچى كىشى ۋە مۇئەسسەسەلەر بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى ئەسكەرتىلىدۇ. ھەتتا، ئۇنىڭ مەزكۇر تەشكىلاتلارنىڭ بەزىلىرىگە بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قىلغانلىقىمۇ قەيت قىلىندۇ⁽²⁹⁾.

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا 1959 - يىلى تىبەت خەلقى خىتايغا قارشى مۇستەقىللىق كۈرىشىنى باشلىغاندا، مۇستەقىل «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرۇپ چىقىش پىكرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىش پەيتى يېتىپ كەلدى، دەپ ئويلاپ، دەرھال دۆلەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر گېرب ياساپ چىققان. ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇ گېربنىڭ ئۈستىگە شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىسلام دىنىغا مەنسۇپ يەتتە تۈركىي قەۋمگە ۋاكالىتەن يەتتە باش بۇغداي شەكلىنى چۈشۈرگەن شۇنداقلا گېربنىڭ ئاستىغا «ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستان، مىللىتىمىز تۈرك، دىنىمىز ئىسلام» دېگەن شىۋارنى ئورۇنلاشتۇرغان⁽³⁰⁾.

بۇغرا ۋە ئۇنىڭ مىللىي كىملىككە دائىر قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان پاكىتلارنىڭ يەنە بىرى، ئۇنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇۋاتقان يىللىرىدا ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتىكىن ئەپەندى ۋە باشقا دوستلىرى بىلەن «شەرقىي تۈركىستان مىللەتچى پارتىيەسى» نى قۇرۇشقا تەشەببۇس قىلىشىدۇ. بۇغرا مەزكۇر پارتىيەنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى، ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتىكىن ئەپەندى مۇئاۋىن باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان.

(27) - مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا، «شۇنداق، تۈركىستانلىقلار تۈركتۇر»، جۇڭياڭ رىياۋ گېزىتى، 21 - ئۆكتەبىر 1944 - يىل، چۇڭچىڭ. ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە ماقالىنىڭ 31 - ئۆكتەبىردىكى ساندا ئېلان قىلىنغانلىقى قەيت قىلىنسىمۇ، بۇ چىسلادا بىر زىتلىق بار. ئەسلىدىكى نۇسخا بىلەن سېلىشتۇرۇش ئىمكانىيىتىمىز بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە ئەسلىتىپ ئۆتۈشنى زۆرۈر، دەپ قارىماقتىمىز. يەنە كېلىپ، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ۋە ئۇنىڭ بۇ ماقالىسى ئالتاي مەجمۇئەسىنىڭ چۇڭچىڭدا نەشر قىلىنغان 10 - سانىدىمۇ بار.

(28) لى دۇڭفاڭ، «تەكرارلايلى: شىنجاڭلىقلارنى تۈرك، شىنجاڭ ئۆلكىسىنى تۈركىستان دېيىش توغرا ئەمەس»، جۇڭياڭ رىياۋ گېزىتى، 2 - 3 - نوپابىر 1944 - يىل، چۇڭچىڭ. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا يەنە ئالتاي مەجمۇئەسىنىڭ 1944 - يىلى 11 - سانىدا بىر پارچە ماقالە يېزىپ، لى دۇڭفاڭنىڭ بۇ مەزكۇر ماقالىسىگە رەددىيە قايتۇرغان.

(29) - نى يۇچىڭ، «مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا قانداق كىشى»، 70 - بەت.

(30) - نى يۇچىڭ، «مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا قانداق كىشى»، 74 - بەت.

لېكىن، بۇ پارتىيە خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنماستىلا، بۇغرانىڭ ھىجرەت قىلىشى بىلەن تارقىلىپ كەتكەن.

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا تۈركىيەگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، تۈرك تەپەككۇر تارىخىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى كىشىلىرى بىلەن دوستلۇق ئورناتقان. بۇلارنىڭ قاتارىدا زەكى ۋەلىدى توغان، تاھىر چاغىتاي، ئاياز ئىسھاقى، ئىبراھىم يارقىن، سەئىد شامىل، ئەھمەد نەئىم، ۋەلى قەييۇمخان، سالىھ ئەركىنقۇل، ماجىت سەكمار، مۇستەجىپ ئۆلكۈسال، سەيداخمەت كىرىمەر قاتارلىقلارنى ساناش مۇمكىن. بۇ دائىرىدە، بۇغرا ئۇلار بىلەن بىرلىكتە كۆپلىگەن پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان ۋە پىكىر ئالماشتۇرغان⁽³¹⁾.

خىتاي مەنبەلىرى، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانى بەزىدە پائىسلازمىچى، دېسە، بەزىدە پانتۇركىزمىچى، دەپ ئاتايدۇ. مەسىلەن، خىتاي يازغۇچىسى نى يۇچىڭ «مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا قانداق كىشى؟» ناملىق ئەسىرىدە، ئۇنىڭ مەدرىسەلەردە موللام بولۇپ دەرس ئۆتكەن يىللىرىدىن تارتىپلا پانتۇركىزمنى قوبۇل قىلغانلىقىنى يازىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇغرا دەسلەپكى مەزگىللەردە بىر دىنىي لىدېر سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان بولسا، كېيىن بۇ خىل ئالاھىدىلىكىدىن قوراللىق دىنىي كۈرەشنى تەشكىللەيدىغان رەھبەرلىك ئورنىغا يۈكسەلگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى باشتىن كەچۈرگەن بۇغرا ئارقىدىن بىر تارىخىي سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان ۋە ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە پانتۇركىزم ۋە پائىسلازم ئىدىيەسىنى تارقىتىش بىلەن مەشغۇل بولغان⁽³²⁾ دەرۋەقە، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئۆز ئەسەرلىرىدىمۇ ئۆزىنى مىللەتچى، دەپ ئاتاشتىن قەتئىي باش تارتىمىغان⁽³³⁾.

شۇنىسى بىر رېئاللىقتۇركى، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا سىياسىي ھاياتى بويىچە شەرقىي تۈركىستاننىڭ خىتاي زېمىنىنىڭ بىر پارچىسى ئەمەسلىكىنى ۋە يەرلىك خەلقنىڭمۇ خىتاي نەسلىلىكلەر ئەمەس، ئەكسىچە تۈرك مىللىتىگە مەنسۇپ كىشىلەر ئىكەنلىكىنى ئىزچىل تەكىتلەيدۇ⁽³⁴⁾. بۇغرانىڭ بۇ خىل كۈرەشلەرنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇشى ئۇنىڭ پانتۇركىزم تەرەپدارى، دەپ كۆرسىتىلىشىنىڭ

(31) Mehmet Emin Buğra, *Külliyat* (CD, 4.2.1-14).

(32) Ni Yuching, "Muhamet İmin Buğra Kandak Kişi", sayı: 4, s. 56; Zhang Jikang, "İslam Dini", Hoten'ning Kiskiche Tarihi, c. II, s. 491-492.

(33) - مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئەسەرلىرى، 181 - 187 - بەتلەر.

(34) - مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئەسەرلىرى، 271 - 313 - بەتلەر.

ئەڭ گەۋدىلىك پاكىتلىرىنىڭ بىرىنى تەشكىل قىلغان. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بىر تەرەپتىن، خەلقنىڭ خىتايلىق ئەمەسلىكىنى، ئۇ خەلق ياشىغان جايلارنىڭمۇ خىتاينىڭ ۋەتىنى ئەمەسلىكىنى تەكىتلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، تۈركىستان خەلقىنىڭ رۇسلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالماسلىقى ئۈچۈن مۇشەققەتلىك قەدەملەرنى باسقان. تېخىمۇ مۇھىمى مىللىي تۇيغۇنىڭ ھاسىل بولۇشى ۋە بۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ ئۆز - ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى تۇرغۇزۇش، ئۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن ئىشلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

3- ئىسلامچى مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا

پانىئىسلامىزم ياكى ئىسلامچىلىق ئۇقۇمى 1870- يىللاردىن تارتىپ غەرب كېڭەيمىچىلىكىگە قارشى ئىسلام دۇنياسىدا پەيدا بولغان مىللىي ۋە دىنىي تۇيغۇلارنى ئىپادىلەش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان⁽³⁵⁾. تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، 19- ئەسىردىن باشلاپ ئوسمانلى دۆلىتىنىڭ چوڭ كۈچلەرگە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ قويۇشى پەقەت خەلىپىلىككە قاراشلىق زېمىنلارنىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئاسىيا قىتئەسىدىكى باشقا مۇسۇلمان خەلقلەر ئارىسىدىمۇ كۈچلۈك ئەندىشە پەيدا قىلدى. ئۇ مەزگىلدە مۇسۇلمانلارنىڭ نۇرغۇن جايلارى خىرىستىيان غەربىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى، يەنە بىر تەرەپتە، تۈركىستان جۇغراپىيەسىنىڭ كۆپ قىسمى رۇسىيەنىڭ، قالغان قىسمى خىتاينىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرىپ قالدى. بۇ ئەھۋال ناھايىتى تەبىئىي ھالدا مۇسۇلمان زىيالىيلارنى قايغۇغا سالدى ۋە ئۇلارنى قۇتۇلۇشنىڭ چارىلىرىنى ئىزدەشكە يۈزلەندۈردى. نەتىجىدە مەۋجۇت ۋەزىيەت پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنىڭ بىرلىك ئورنىتىشىنى شەرت قىلدى. كېيىنكى مەزگىللەردە بۇ ئېقىم «ئىسلامچىلىق» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان بىر ئىدىئولوگىيەگە ئايلاندى⁽³⁶⁾. گەرچە دەسلەپتە ھاكىمىيەتكە قارشى قاتلاملارنىڭ ئارىسىدا باش كۆتۈرگەن⁽³⁷⁾ بولسىمۇ، غەرب مەنبەلىرى، ئۆزگىرىش تەرەپدارى ھەرىكەت - ئىسلامچىلىق ئېقىمىنىڭ ھەم ئاساسچىسى ھەم ئەمەلىيلەشتۈرگۈچىسىنىڭ ئىككىنچى ئابدۇلھەمىد ئىكەنلىكىنى

(35) Merthan Dündar, *Panislamizm'den Büyük Asyacılaşa*, s. 58.

(36) Merthan Dündar, *Panislamizm'den Büyük Asyacılaşa*, s. 57

(37) M. Saffet Sarıkaya, "Osmanlı Türkiye'sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış", sayı: 1, s. 105.

يازىدۇ⁽³⁸⁾. ئېتىقاد، ئىدىيە، ئەخلاق، سىياسەت، باشقۇرۇش ۋە قانۇن نۇقتىسىدىن ئىسلامنى ھاياتىنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىش، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا بىرلىك ۋە ھەمكارلىق ئورنىتىشنى مەقسەت قىلغان ئىسلامچىلىق ئىدىئولوگىيەسىگە⁽³⁹⁾، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ھەرىكىتىنىڭ يېقىندىن كۆڭۈل بۆلگەنلىكى ناھايىتى روشەندۇر.

دەرۋەقە، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا سىياسىي كۈرىشىنى مۇسۇلمانلارنىڭ بىرلىكى ۋە قېرىنداشلىقىغا مەركەزلەشتۈرگەن. ئۇ يەنە ئەسەر ۋە نۇتۇقلىرىدىمۇ بۇنىڭ ئەھمىيىتىنى تەكىتلىگەن. 1957- يىلىنىڭ ماي ئېيىدا ئەرەب ئەللىرىنى زىيارەت قىلىش ئەسناسىدا ئېلان قىلغان «ئەرەب دۇنياسىغا چاقىرىق» ناملىق ئەسىرىنى «ئى مۇسۇلمانلار! 50 مىليون قېرىنداشىڭلارنى ئەسلەڭلار» دېگەن بىر مۇقەددىمە جۈملىسى بىلەن باشلىغان. بۇغرا ئۇ ماقالىسىدە، ئاسىيا قىتئەسىدە رەزىل مۇستەملىكىچىلىك تۈرلىرىنىڭ ئەڭ شىددەتلىكى راۋا كۆرۈلگەن، شۇنداقلا ئەڭ ئېغىر زۇلۇم - سىتەملەرگە دۇچار بولۇۋاتقان 50 مىليون مۇسۇلماننىڭ بارلىقى ھەققىدە توختىلىدۇ. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا كىتابىدا، ئەرەبلەرگە قىسقىچىلا قىلىپ ئۇلارنىڭمۇ باشقا مۇسۇلمانلارغا ئوخشاشلا ئاللاھقا ئىشىنىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن ۋە بۇ ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭمۇ جانلىرى، مال - مۈلكى، ئىلمى ۋە ھۈنەر - سەنئەتلىرى ئارقىلىق باشقا مۇسۇلمانلار دەكلا ئىسلام دىنىغا خىزمەت قىلىۋاتقانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتكەن. بۇغرا ئەرەب خەلقىگە خىتاب قىلىپ، «قېرىنداشلىرىم! سىلەرنى پەقەت ئەرەب مىللەتچىلىكى يولىدا كۈرەش قىلىۋاتىدۇ، دەپ ئويلىمايمەن. چۈنكى، ئاللاھ مۇسۇلمانلارنى ئۆز دىنى بولغان ئىسلام يولىدا كۈرەش قىلىشقا بۇيرۇغان» دېگەن⁽⁴⁰⁾. ئەسلىدە بۇغرا ئۆزى بۇ سۆزلىرى ئېتنىك ئايرىمچىلىققا قارشى ئۈممەتچىلىك ئېڭىنى تەكىتلەشنى مەزمۇن قىلىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، شەرقىي تۈركىستاندا 5 مىليون كىۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق زېمىنغا ئورۇنلاشقان ئىسلام دىنى يوقىتىلماقتا ۋە بۇ رايوندا مۇسۇلمانلىق تۈگەپ كەتسە، بۇ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ مۇھىم بىر ئەزاسىنىڭ ئاجراپ كېتىشى دېگەنلىك بولاتتى. چۈنكى ئۇنىڭ قارىشىچە، تۈركىستان، ئىدىل - ئۇرال، قىرىم، شىمالىي كاۋكازىيە ۋە ئەزەربەيجاندا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ

(38) Merthan Dündar, *Panislamizm'den Büyük Asyacılığa*, s. 58.

(39) Mümtaz'er Türköne, *İslamcılık*, DİA, TDV Yay, İstanbul 2001, c. XXIII, s. 60.

(40) Mehmet Emin Buğra, "İslam Dünyasına Bir Çağrı", *Külliyat*, (CD, 2.30), s. 1-2. Bu eser, 1 Mayıs 1957 tarihinde Mısır'da "Nidâ ile'l-Âlemi'l-İslâmî" adıyla Dâru'l-Envâr yayınevi tarafından basılmıştır.

ھەممىسى مۇسۇلمانلار⁽⁴¹⁾. چىقىپلا تۇرغىنىدەك، بۇغرانىڭ چۈشەنچىسىدە پۈتكۈل ئىسلام جۇغراپىيەسى بىر تەن، بىر گەۋدىگە ئوخشايدۇ. بۇ دائىرىدە، تۈركىي قەۋملەر ئارىسىدىمۇ ھېچقانداق پەرق يوق بولۇپ، ئەكسىچە تولۇق بىرلىك ھۆكۈمراندۇر.

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا پاكىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ كۈچلۈك ئۈمىد-ئىپتىدائىي شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىغا سىڭدۈرۈشكە تىرىشقان. ئۇ بۇ دائىرىدە، ئۇ يەرنىڭ ئىزلىگەن مۇسۇلمانلىرىغا كوممۇنىست مۇستەملىكىچىلەر تەرىپىدىن راۋا كۆرۈلگەن زۇلۇمنىڭ تاقەت قىلغىلى بولمىغۇدەك دەرىجىدە ئېغىر ئىكەنلىكىنى ئاڭلاتقان ۋە پاكىستان مۇسۇلمانلىرىنى دىنىي قېرىنداشلىرى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇشقا چاقىرغان⁽⁴²⁾. ئۇ يەنە، دۇنيانىڭ بولۇپمۇ قوشنا پاكىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىن، مەدەنىيەت ۋە ھەتتا قان - قېرىنداشلىرى بولغان شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرى ئۈچۈن قايغۇرۇشى كېرەكلىكىنى ۋە قوللىرىدىكى ئىمكانىيەتلىرىگە قاراپ، ئۇلارغا ياردەم قىلىش ۋەزىپىلىرىنىڭ بارلىقىنىمۇ خاتىرىلىتىپ ئۆتكەن⁽⁴³⁾.

بۇغرانىڭ بۇ خىل ئىدىيەسىنى پاكىستاننىڭ مىللىي شائىرى مۇھەممەد ئىقبال (ۋاپاتى 1938) بىلەن ئۆتكۈزگەن بىر دىيالوگىدىن ناھايىتى روشەن كۆرۈۋالالايمىز. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئەينى دەۋردە پاكىستاندا زىيارەتتە بولغان جەرياندا ئىقبال بىلەنمۇ كۆرۈشكەنىدى. ئىقبال بىلەن پىكىر ئالماشتۇرغان. ئىقبال، تۈركىستان تەپەككۈر جۇغراپىيەسىدە يۈز بېرىۋاتقان بەزى ئۆزگىرىشلەردىن ئەندىشە قىلىۋاتقانلىقىنى سۆزلەپ مۇنداق دەيدۇ: «بۈگۈن دۇنيادا ھەممە نەرسە قويۇق مىللەتچىلىك ئەتراپىدا ئايلانماقتا. مەن بۇنىڭغا ئوخشاش نەزەرىيەنى ئارىمىزدا مەدەنىيەتنىڭ چېگرىسىدە پەيدا بولغان كۆرۈمىسىز داغ، دەپ قارايمەن. مېنىڭ ئەندىشەم شۇكى، ئاسىيانىڭ ھەرقانداق بىر يېرىدە تار مىللىيەتچىلىك ئۆزىنى نەمايان قىلىدىغان بولسا، بۇ ناھايىتى يامان ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن. ئىسلام دۇنياسىنىڭ دىنىي ھىمايە قىلىش يولىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتۇر. ئاسىيا ئەللىرىنى نۆۋەتتىكى ناچار ۋەزىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى خالايدىغان بولساق، بۇنىڭ بىرلا يولى بار. ئۇ بولسىمۇ، «ئىسلام نەزەرىيەسىنى قوبۇل قىلىش، مىللىي ئۈستۈنلۈك پىكرىنى بىر تەرەپكە قايىپ قىيۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ

(41) Mehmet Emin Buğra, "İslam Dünyasına Bir Çağrı", Külliyyat, (CD, 2.30), s. 1-2.

(42) Mehmet Emin Buğra, Karaçi Üniversitesinde Yaptığı Konuşma, 30/03/1958, s. 5.

(43) Mehmet Emin Buğra, Karaçi Üniversitesinde Yaptığı Konuşma, 30/03/1958, s. 6-7.

ئومۇمىي مەنپەئەتنى نەزەردە تۇتۇشتىن ئىبارەت تۈپ ئىدىيەنى قوبۇل قىلىشتۇر. مەن بۇ دائىرىدە شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىنىڭ چوڭ تۇرانچىلىق ھەرىكىتىگە ئايلىنىپ كەتمەسلىكىنى ئۈمىد قىلىمەن. بۇنىڭغا ئاساسەن بۇغرا مۇنداق دەيدۇ: «ئىقبالنىڭ بۇ تەدبىرانە پىكىرلىرى بىزنىڭ ئىنقىلاب مەپكۇرىمىزنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلدى. دەرۋەقە بىز ئىنقىلابنى باشلىغاندا، بۇ جەھەتتىكى قارارىمىز قىسقىچە قىلغاندا، تار مىللەتچىلىك تۇيغۇلىرىدىن يىراق تۇرۇش، بىر ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇپ چىقىش ۋە ئىسلام مەملىكەتلىرى بىلەن سەمىمىي دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشتىن ئىبارەت ئىدى». ئۇ يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «ئىقبالنىڭ بۇ ئارزۇسى سۇغا چىلاشقىنى يوق، ئۇ ھېلىمۇ ئۆز پېتى تۇرماقتا. شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇسۇلمان خەلقى بۇنىڭدىن 27 يىل ئىلگىرى باشلىغان ئەركىنلىك ئۇرۇشىنى ھازىرمۇ داۋاملاشتۇرماقتا. ئىقبال خۇش بىشارەت بەرگەن بەختىيار ۋە كۈچلۈك ئىسلام دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستان خەلقى ساپ ئىمانىنى مۇھاپىزەت قىلماقتا. ھازىرقى ئەھۋالدا شەرقىي تۈركىستاننى ئىستىلا قىلىپ تۇرۇۋاتقان كوممۇنىست خىتاينىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە دىنىي بېسىملىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئۇ مەملىكەت ئاھالىسى پۈتكۈل ئىمكانىيەتلىرىنى ئىشقا سېلىپ كۈرەش قىلماقتا⁽⁴⁴⁾». بۇ سۆز شۇنى كۆرسىتىدۇكى، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە ئىسلام داۋاسىدىن ھەرگىزمۇ ۋازكەچمىگەن.

مېنىڭ بۇ يەرگىچە نەقىل كەلتۈرگەن مەلۇماتلىرىمدىن شۇ نۇقتا چىقىپ تۇرىدۇكى، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئېتنىك مىللىيەتچىلىك داۋاسى قىلمىغان؛ مىللىي تۇيغۇ ۋە كىملىكنى تەكىتلىسىمۇ قەتئىي ھالدا ئىرقچىلىق يولىغا كىرىپ قالماغان. چۈنكى، ئىرقچىلىق دىن بىۋاسىتە مەنئى قىلغان ناچار خىسلەتتۇر⁽⁴⁵⁾. شەكسىزكى ئۇ، ئىسلامىي پىرىنسىپلار دائىرىسىدە ئىنساننىڭ شەرىپىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلغان.

(44) Mehmet Emin Buğra, Sialkot'ta İkbali Anma Töreninde Söylediği Konuşma, 25 Nisan 1958, (CD. 5.1.5), s. 1-3.

(45) Hz. Peygamber'e "Kişinin kavmini sevmesi asabiyyet/ırkçılık sayılır mı?" sorulmuş ve o (s.a.s), "Hayır, sayılmaz. Asıl asabiyyet/ırkçılık, kişinin kavminin yaptığı zulme yardımcı olmasıdır." buyurmuştur. Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, c. IV, 4 s. 107; Mecmau'z-Zevaid, c. VI, s. 244. Hz. Peygamber, başka bir hadiste ise "Asabiyyet (kavmiyetçilik) davasına kalkan, onu yaymaya çalışan, bu dava yolunda mücadeleye girişen bizden değildir." demiştir. Hadis için bkz. Ebû Dâvud, es-Sünen, Edeb 112.

4- زامانىۋى دەۋر دىنىي چۈشەنچە سىستېمىسىدىكى ئورنى

خوتەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەڭ چېتىغا جايلاشقان رايونلارنىڭ بىرى بولسىمۇ، قەشقەر ھەمدە ھىندىستانغا بارىدىغان يوللارغا يېقىن بولۇشى سەۋەبىدىن تاشقى دۇنياغا پۈتۈنلەي تاقىلىپ قالغان جاي ئەمەس ئىدى. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇ مەدرىسەدە ئوتتۇرا سەۋىيەدە ئىلىم تەھسىل قىلىۋاتقان يىللاردا خوتەنگە چەت ئەلنىڭ بىر قىسىم گېزىت - ژۇرناللىرى ئەۋەتىلگەن. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بۇ گېزىت - ژۇرناللارنى زور قىزىقىش بىلەن ئوقۇغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە، خوتەننىڭ چوڭ نەسەبلىك ئائىلىلىرىدىن بىرى بولغان تاغىسىنىڭ ئۆيىدە چەت ئەللەردىن كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان مېھمانلار ھېچقاچان كەم بولمايتتى. ئۇ بۇنداق چاغلاردا تاغىسى بىلەن مېھمانلارنىڭ ئارىسىدا بولۇپ - ئۆتكەن سۆھبەتلەرگە پۈتۈن دىققىتى بىلەن قۇلاق سالاتتى. ھەتتا، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ 1913 - يىلىدا تۈركىيەدىن خوتەنگە كەلگەن بىر مۇئەللىمدىن زامانىۋى مائارىپ تۈزۈمى ۋە دۇنيانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ھەققىدە بەزى نەرسىلەرنى ئۆگەنگەنلىكى قەيت قىلىندۇ⁽⁴⁶⁾.

«ئىتتىھات ۋە تەرەققىي» (بىرلىك ۋە تەرەققىيات پارتىيەسى) جەمئىيىتى تەرىپىدىن تۈركىستانغا ئەۋەتىلگەن ئادىل ھېكمەت ئەپەندى 1917 - يىلىنىڭ باشلىرىدا تۆت ھەمراھى بىلەن خوتەنگە كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنى «ئالتۇنلۇق مازار مەدرىسەسى» نىڭ ئوقۇتقۇچىسى قاسىم ئەپەندى كۈتۈۋالغان. بۇ يەردە ئىسمى تىلغا ئېلىنغان قاسىم ئەپەندىنىڭ تۈركىيەلىك مۇئەللىم ئەھمەت كامال ئىلقۇل قەشقەردە ئاچقان مەكتەپتە ئوقۇش پۈتكۈزگەنلىكى پەرەز قىلىندۇ. ئادىل ھېكمەت ئەپەندى دوستلىرى بىلەن خوتەندە بىر قانچە ئاي تۇرىدۇ. بۇ ۋاقىت ئىچىدە خوتەندە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن كۆرۈشىدۇ ۋە ياخشى پىكىر ئالماشتۇرىدۇ⁽⁴⁷⁾. بۇ مەزگىلدە مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ كىشىلەر بىلەن كۆرۈشكەنلىكى، ياكى ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىدىن پايدىلانغانلىقىنى ئېيتىش مۇمكىن. شۇڭلاشقا، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانى ئوسمانلى جۇغراپىيەسىدە پەيدا بولۇپ كېيىنكىگە «ئىتتىھات ۋە تەرەققىي» جەمئىيىتىنىڭ پىكىرلىرى بىلەن تونۇشقان دېيەلەيمىز.

(46) Muhammed Emin Buğra Külliyyatı, Birinci Toplam, Vesika (a) 2.1, s. 2.

(47) Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, s. 286, 292.

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ بۇ مەسىلىدىكى پوزىتسىيەسىنى تۆۋەندىكى قۇرلاردىن ناھايىتى ئېنىق چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«ئاللاھ بىلىدۇكى، مەن ئىسلام دىنىغا ئەڭ سادىق، زامانىۋى مەدەنىيەتنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىغان ۋە ھەر ئىككىسىنىڭ پايدىسىنى ئەڭ ياخشى چۈشىنىدىغان ئادەممەن. مەن بۇ ئىككى يولنى بىر - بىرىگە ئۇيغۇن دەپ قارايمەن ۋە بۇ نۇقتىدا ھېچقانداق گۇمانلانمايمەن⁽⁴⁸⁾».

يۇقىرىدىكى مەلۇماتلار ئاساس قىلىنغاندا، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ يېڭىلىقچە رەۋەر ۋە ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيەسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتقىلى بولىدۇ. بۇ قاراشنى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىسپاتلاش ئۈچۈن، تۆۋەندە بەزى مەلۇماتلارنى بېرىمىز:

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا، 1958 - يىلى 27 - ئاپرېل لاھوردا ئۆتكۈزۈلگەن «مۇھەممەد ئىقبالنى خاتىرىلەش يىغىنى» دا، «ئىقبال ۋە بىر تۈركىستانلىق مۇساپىر» تېمىلىق ماقالىسىنى ئوقۇيدۇ. ماقالىسىدىن چۈشەنگىنىمىزدەك، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئىقبالنىڭ ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيەسىنىڭ ئىنتايىن توغرا ۋە زۆرۈر ئىسلاھ يولى ئىكەنلىكىنى تەقدىرلىگەن ھالدا تىلغا ئالىدۇ. ئۇنىڭ پىكىرىچە بولغاندا، ئىقبالنىڭ ئىسلام مەپكۇرەسى، مىللەت چۈشەنچىسى، ۋە تەن نەزەرىيەسى، ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتقا مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەت چۈشەنچىسى كۈندىلىك تۇرمۇشقا تەدبىقلىنىمىغان ھەمدە كۈندىلىك تۇرمۇش ئادىتى بۇنىڭغا ئاساسەن يېتىلدۈرۈلمىگەن ۋاقىتتا، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان سەلبىي ئەھۋالدىن قۇتۇلۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى⁽⁴⁹⁾. شۇڭا ئۇ، ئىسلاھاتچى مۇتەپەككۇر ئىقبالنىڭ تۇرمۇشنىڭ ھەر بىر قاتلىمىدا ئىسلامىي پىرىنسىپلارغا بويسۇنۇش كېرەكلىكى پىكىرىنى ھەممە يەردە تەكىتلەيدۇ.

كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا زامانىۋى دەۋردىكى دىنىي چۈشەنچە سىستېمىسىدا، ئۆزىنى يېڭىلىقچە رەۋەر ئۆلىما تەرەپكە قويدۇ. يۇقىرىدا دېيىلگەن پىكىرلەردىن باشقا، مائارىپ تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش يولىدىكى تەلەپلىرى، بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىمىزنى تېخىمۇ كۈچلەندۈرىدۇ. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا شەرقىي تۈركىستان مائارىپىنىڭ ئىپتىدائىي ئەھۋالدا ئىكەنلىكىنى

(48) Mehmet Emin Buğra, "İslam ve Medeniyet", s. 3-4.

(49) Muhammet Emin Buğra, "İkbal ve Bir Türkistanlı Mülteci", Lahor 27 Nisan 1958, (CD, 5.1.6), s. 1.

ئۆزى قاتناشقان بارلىق سورۇنلاردا تىلغا ئالدى. ئۇ بۇ سەۋەبتىن، 1945 - يىلى زامانىۋى مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشى، تارىخ، جۇغراپىيە، مىللىي ئەدەبىيات ۋە ئىسلام دىنىغا ئائىت يېڭى دەرسلىك پروگراممىلىرى بىلەن، ئۇلارغا مۇۋاپىق كىتابلارنىڭ تۈزۈلۈشىنى تەلەپ قىلغان. ئۇ ئىسلام دۆلەتلىرىدىن ئەكەلدۈرىدىغان دەرسلىك كىتابلارنىڭ بەزى تېمىلارنىڭ يەرلىك شەرت - شارائىتلارغا ماسلاشتۇرۇلۇشىنى، بولۇپمۇ شەرقىي تۈركىستان جەمئىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولمىغان بۆلۈملەرنىڭ چىقىرىۋېتىلىشىنى تەكلىپ قىلغان. بۇ دائىرىدە، دىنىي مەدرىسەلەردىكى شۇ ۋاقىتنىڭ شەرتلىرىگە ئۇيغۇن بولمىغان بەزى دەرسلىكلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ئورنىغا ماتېماتىكا، گېئومېترىيە، تارىخ ھەمدە جۇغراپىيە قاتارلىق دەرسلەرنىڭ ئوقۇتۇلۇشىنى تەۋسىيە قىلغان⁽⁵⁰⁾. بۇ يەردە دىققەتكە سازاۋەر مەسىلە، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ چەت ئەللەردىكى تەرەققىياتلارغا كۈللىيەن بويىسۇندۇرما سىلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ھەر ۋاقىت «مېغىزنى تاللاپ، شاكىلىنى چىقىرىۋېتىش» پوزىتسىيەسىدە بولغان ۋە ھەر دائىم ۋەتەننىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتقان.

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ پىكرىچە بولغاندا، شەرقىي تۈركىستاندا دىن ئالىملىرى، بولۇپمۇ فىقھ ئالىملىرى كۆپ ئىدى. ئۇلار پەقەت دىنىي ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىنىلا بىلەتتى. ئەمما، ئۇلار سىياسىي، ھەربىي، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە سانائەت قاتارلىق دۆلەتنىڭ تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردە ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭچە، بۇ ئاجىزلىقنى تۈگىتىش ئۈچۈن مۇھاجىرەتتىكى شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان دۆلەتلەردە پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇشى كېرەك ئىدى. ئۇ ئۆلىما ۋە تالىپلارنىڭ ھەر خىل ساھەلەر بويىچە ئالىي مەلۇماتقا ئىگە بولۇشىنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىنسانلار ئۆگەنگەن يۇقىرى سەۋىيەلىك دىنىي ئىلىملەر بىلەن ئىسلام ئەخلاقى، خەلقنىڭ دۇنيا ۋە ئاخىرەت ھاياتىنى ئىسلاھ قىلىشقا خىزمەت قىلاتتى. شۇڭا، ئۆگەنگەن پەن بىلىملىرى ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقىغا، مىللىتىنىڭ ئەركىنلىكىگە ۋە دۇنيا سائادىتىگە خىزمەت قىلسا، بۇ خەلقىمىز ئۈچۈن دەل جايىدا قىلغان خىزمەتلەر ھېسابلىناتتى. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا قىلغان سۆزلىرىدە،

(50) Mehmet Emin Buğra tarafından Türkiye'de ma'rifet için Çin Merkezî Eğitim Bakanlığına sunulmuş bir teklif. Bkz., Altay Dergisi, yıl: 1945, sayı: 17-18.

«ئىنسانلارنىڭ ئەڭ خەيرلىكى، ئىنسانلارغا پايدىلىق بولغىنىدۇر»⁽⁵¹⁾ دېگەن ھەدىسى شەرىفكە ئاساسلانغان.

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا مەدەنىيەت دەۋرى، دەپ تەرىپلەنگەن ۋە ئۆزى تەۋە بولغان زاماندىكى مىللەتلەرنىڭ جەمئىيەت ھاياتىنى ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈپ خۇلاسەلىگەن. بۇلاردىن بىرىنچىسىگە جاھىل دەرىجىسىدىكى دىندار كىشىلەرنى؛ ئىككىنچىسىگە جاھىل دەرىجىسىدىكى دىنسىزلارنى؛ ئۈچىنچىسىگە ئوتتۇرا يولنى تۇتقان ئىنساپلىق كىشىلەرنى كىرگۈزگەن. ئۇنىڭچە بولغاندا، ئىسلام دىنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا بىر مەدەنىيەت دىنى بولۇپ، ئىسلامنىڭ ئاساسلىرى بىلەن يېڭى مەدەنىيەتنىڭ ئاساسلىرى ئارىسىدا زىتلىق يوق ئىدى. ئەكسىچە، بۇ ئىككى مەدەنىيەتنىڭ ھەر ئىككىسى بىر - بىرىنى قوللاش ئارقىلىق ماددىي ۋە مەنىۋى مۇكەممەللىكنى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە چىقىرىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىدى. بۇ مەسىلىدە، بۇرۇنقى ياكى يېڭى دەۋر ئىسلام ئۆلىمالىرى مەلۇمات بەرگەن بولۇپ، ھېچقانداق تالاش - تارتىش يوق ئىدى. يەنە كېلىپ، غەربتىكى بىتەرەپ ۋە ئىنساپلىق بەزى بىلىم ئادەملىرى دىن بىلەن مەدەنىيەت ئاساسلىرىنىڭ بىر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشقان ئىدى. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا نىڭ پىكرىچە بولغاندا، ئىسلام جۇغراپىيەسىدە دىنچىلار بىلەن دىنسىزلار ئارىسىدا كۈرەش ھېلىمۇ داۋام قىلماقتا ئىدى. بۇ ھەر ئىككى گۇرۇپپىدىكىلەر، ئىسلام ۋە ئۇنىڭ پىرىنسىپلىرىنى ئوخشاش دەرىجىدە بىلىمگە ئىگەلىكلىرى ئۈچۈن ياكى جاھىللىقى سەۋەبىدىن ئۆگىنىشنى خالىمىغانلىقىدىن؛ تېخىمۇ يامان بولغىنى ھەم ئىسلامغا ھەمدە ئۇنىڭ پىرىنسىپلىرىغا زىت بولغان خۇراپاتلار ۋە بىدئەتلەرنى دىن ئەھكامى، دەپ تونۇپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن ئىسلامغا تۆھمەت قىلغان. ئاساسەن، ئۇلارنىڭ رەت قىلغىنى، ئەسلىدە ئىسلام دىنى ئەمەس. ئۇلار ئىسلام دىنىغا يۇقۇپ قالغان خۇراپاتلار ۋە ئاساسسىز سەپسەتلەرنى رەت قىلغان. يەنە بىر تەرەپتىن، بەزى دىندارلار مەدەنىيەتنى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن تونىيالمىغان. دىنسىزلار بولسا، جەمئىيەتتە ئەخلاقسىزلىق ۋە زىيانلىق ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق مەدەنىيەتنىڭ گۈزەللىكلىرىگە ئىزچىل زىيان سالغان.⁽⁵²⁾

(51) Buhārī, Mağâzī, 35; Muhammed Emin Buğra Eserleri, s. 87-90.

(52) Mehmet Emin Buğra, "İslam ve Medeniyet", Altay Dergisi, Chongqing, Ocak 1943, sayı: 5, s. 1-3.

5- مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ھەرىكىتىگە باھا

يۇقىرىدا ئورتاقلاشقان قاراشلىرىمىزدىن كېيىن، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ دىندارلىقىنى، بەزى دۇنياۋى دىندارلىق ئۆلچەملىرى نۇقتىسىدىن باھالاپ چىقىش تامامەن مۇمكىن. بۇ نۇقتىدىن دىندار كىشى دېيىلگەندە، بىر دىنغا ئىگە بولۇش ۋە ئۇ دىننى ياخشى كۆرۈش مەنىسىدىن بەكرەك، بىر دىنغا مەھكەم باغلانغان كىشى، دېگەن مەنا چىقىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن دىندارلىق - بىر كىشى مەنسۇپ بولغان دىننىڭ، ئېتىقاد، ئىبادەت ۋە سىمۋوللۇق ئالامەتلىرىنى چىن كۆڭۈلدىن قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا مەركەزلىشىش ۋە ئۇنىڭ بىلەن مەشغۇل بولۇش دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئەھۋالدا، دىندار كىشى دىننىڭ ئېتىقاد، پىرىنسىپ، ئەمەلىيەت ۋە سىمۋوللىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، بۇلارنى پوزىتسىيە ۋە ھەرىكەتلىرىدە ئەكس ئەتتۈرگەن كىشى دىندا ھېسابلىنىدۇ.⁽⁵³⁾ جەمئىيەتشۇناسلار دىننىڭ جەمئىيەتتىكى تەسىرىنى بىكىتىپ قىلىش ئۈچۈن بەزى دىندارلىق ئۆلچەملىرىنى بەلگىلىگەن. بۇلار ئاساسلىقى ئېتىقاد، ئەمەلىيەت، تەجرىبە، بىلىم ۋە تەسىرلەردىن ئىبارەت. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ ھاياتى مۇئەييەن باسقۇچلارغا كەلگىچە دىنىي بىلىملەرنى ئۆگىنىش ۋە ئۆگىتىش بىلەن ئۆتكەن. ھەممىگە بىلىنگەندەك، دىندارلىق - شەخسنىڭ ھەم شەكىلەن ئىبادەتلىرىدە ھەمدە پۈتۈن ھەرىكەتلىرىدە نامايان قىلغان ئالاھىدە بەندىچىلىكنىڭ ئىسپاتىدۇر⁽⁵⁴⁾. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ھەرىكىتى ھەممىدىن بەكرەك، دىننىڭ بۇ تەرەپلىرىدە ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن دىنغا ئىشەنگەن، ئېتىقادى ئۈچۈن ئوقۇغان، تەتقىق قىلغان ۋە ئۆگەنگەنلىرىنى ئەمەلىيىتى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشقان، زىممىسىدىكى دىننىڭ تەسىرلىرىنى جەمئىيەت بىلەن ئورتاقلىشىش يولىدا ئەمەلىي جىھاد قىلغان.

قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بەزى كىشىلەر ئۆز ھاياتىدا بىر ئىنسان بولۇش سۈپىتىدە دىننىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ياشاشقا تىرىشقان، يەنە بەزى كىشىلەر دىننى جەمئىيەتكە يېيىش ئارقىلىق دىندارلىقنى تېخىمۇ يۇقىرى سەۋىيەدە نامايەن قىلىشقا تىرىشقان. بۇ ھەر ئىككى ئۇسۇلنىڭ ئۈستىدە ئۈچىنچى خىل دىندارلىق شەكلى مەۋجۇت بولۇپ، بۇلار پائالىيەتچان كىشىلەرنىڭ دىندارلىقى

(53) Kurt, 2008: 22'den Hasan Arslan, "Dindarlık Boyutları, Algıları Ve Uygulamaları", Yıl: 4, C: 4, Sayı: 7, s. 13.

(54) Subaşı, Necdet, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yayıncılık, s. 16.

ھېساپلىنىدۇ. بۇ ۋەزىپىنى پەقەت ئاز بىر قىسىم كىشىلەرلا ئۈستىگە ئالالايدۇ. بۇ تۈردىكى پائالىيەتچان كىشىلەر جەمئىيەتتە ناھايىتى ئاز تېپىلىدۇ. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا مانا بۇ ساھەدە ئۆز ئىقتىدارىنى نامايان قىلغان شەخستۇر.

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا 1937 - يىلى كابۇلدىن كەلگەن شەرقىي تۈركىستانلىق ياشلارغا خىتاب قىلىپ يازغان بىر ئەسىرىدە، خەلقنى ئۇچرىغان يېڭىلىشتىن قايقۇرۇپ، ئۈمىدسىزلىككە پاتماسلىققا دەۋەت قىلغان. چۈنكى ئۈمىدسىزلىك ئۇنىڭ پىكرىچە، ياش ئەۋلادلارنى زىممىسىدىكى خىزمەتتىن پۈتۈنلەي مەھرۇم قىلىۋېتەتتى. بۇ ئۇلۇغ خىزمەتتىن ۋاز كېچىش، ئۇلارنى دۇنيادا پەس كۆرۈلۈشكە ۋە خارلىققا مەھكۇم قىلاتتى. شۇنداقلا، بۇ كىشىلەر ئاخىرەتتە ئاللاھنىڭ بۇيرۇقى بولغان «جىھاد» نى تەرك ئەتكەن بەدبەختلەر قاتارىغا داخىل قىلىنىشى مۇمكىن ئىدى. ئايەتلەردە كۆرسىتىلگەندەك، ئۇلار چوقۇم دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە زىيان تارتقۇچىلاردىن بولاتتى⁽⁵⁵⁾.

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئىستىقلال يولىدا شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئالدىغا چىققان پۇرسەتلەرنىڭ تارىختا ھېچقانداق خەلققە نېسىپ بولمىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭچە، ئاساسلىق مەسىلە دۇنيا سىياسىتىنى ياخشى بىلىدىغان لايىقەتلىك، تەجرىبىلىك، ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەر، شەرت - شارائىتلارغا ئاساسەن ھەرىكەت قىلىشنى بىلىدىغان، شەخسىي مەنپەئەتكە بېرىلمەيدىغان كىشىلەرنىڭ ۋەزىپىنى قولغا ئالماسلىقى ئىدى. خەلق ۋەتەننىڭ سادىق بولسىمۇ، ئەمما بىلىمىزلىك ۋە تەجرىبىسىزلىكى تۈپەيلىدىن بۇ پۇرسەتلەرنىڭ بىكارغا ئۆتۈپ كېتىش نەتىجىسىنى پەيدا قىلغان. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا پۈتۈن بۇلارغا قارىماستىن، خەلقنى ئۈمىدۋار بولۇشقا رىغبەتلەندۈرۈشنى داۋاملاشتۇرغان بولۇپ، قاراڭغۇ كېچىلەرنىڭ بىر كۈنى جەزمەن تاڭ ئاتىدىغانلىقىغا بولغان ئىشەنچنى قىلچىلىكمۇ يوقىتىپ قويىمىغان. ئۇ بۇ نۇقتىدا، قۇرئاندىن تۆۋەندىكى ئايەتلەرنى نەقىل كەلتۈرىدۇ:

«ئەگەر سىلەرگە شىكەستلىك يەتكەن بولسا (يەنى بۇ جەڭدە سىلەر يارىلانغان ۋە شېھىت بولغان بولساڭلار)، دۈشمەنلەرگىمۇ (بەدرى جېڭىدە) ئوخشاشلا شىكەستلىك يەتتى (يەنى ئۇلار يارىلاندى ۋە ئۆلتۈردى). بۇ كۈنلەرنى ئىنسانلار ئارىسىدا ئايلاندۇرۇپ تۇرىمىز (يەنى غەلىبىنى ھەمىشە بىر پىرقىدە قىلماي، بىر كۈن

(55) Hac, 22/11; Muhammed Emin Buğra Eserleri, s. 83-84.

بۇ پىرقىدە، بىر كۈن ئۇ پىرقىدە قىلىمىز⁽⁵⁶⁾، « ئاللاھ ئىنسانلارنىڭ بەزىسىنى بەزىسى بىلەن مۇداپىئە قىلىپ تۇرمىسا (يەنى كۈچلۈك تاجاۋۇزچىغا ئۇنىڭدىنمۇ كۈچلۈك بولغان بىرسىنى ئاپىرىدە قىلىمىسا) ئىدى، يەر يۈزى ئەلۋەتتە پاسانقا ئايلىناتتى (يەنى خارابىلىققا يۈزلىنەتتى)، لېكىن ئاللاھ (يامانلىقنى ئۈستۈنلۈككە ئىگە قىلماسلىق بىلەن) پۈتۈن جاھان ئەھلىگە مەرھەمەت قىلغۇچىدۇر. » مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بۇ ئايەتلەرنى ئوقۇغاندىن كېيىن، بۇ ئايەتلەر ۋە باشقا ئىلاھىي مۆجىزىلەرنىڭ ھەق ئىكەنلىكىنى ناھايىتى ئوچۇق تەكىتلىگەن⁽⁵⁷⁾.

خۇلاسىلىگەندە، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا «دىندارلىقنى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيەدە ياشاشقا تىرىشقان بىر رەھبەر» دېگەن نەتىجىنى چىقارالايمىز. ئۇ قىلغان ئۇرۇشلاردا چوڭ مەغلۇبىيەتلەرگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، خەلقى، دۆلىتى ۋە غايىسى ئۈچۈن ھەرگىزمۇ مەقسىتىدىن ۋاز كەچمىگەن ۋە بۇ نۇقتىدا ئىزچىل ھالدا ئۆز ئىرادىسىنى نامايان قىلغان. خەلقىنى ھەردائىم جانلىق، كۈچلۈك ۋە خۇشال بولۇشقا چاقىرىغان. خەلقنىڭ پىسخولوگىيەلىك ئەھۋالىنى يۇقىرى تۇتۇشقا ۋە كۆپ ئىلھاملاندۇرۇشقا تىرىشقان. غەلىبىگە بولغان ئىشەنچىسىنى ۋە ئىرادىسىنى ھەرگىزمۇ يوقىتىپ قويىمىغان.

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا دىنىي ساھەدە ھېچقانداق نەرسە يازمىغان. ئەسەرلىرىدە ۋە سۆزلىرىدە، تۈركلۈك ۋە مىللەتچىلىك ئۇقۇملىرىنى كۆپ تىلغا ئالغان. ھاياتى بويىچە دىنىي كىملىكىدىن ھەرگىزمۇ ۋاز كەچمىگەن. ئېيتىقىنىمىزدەك، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئۆتمۈشتىن بېرى تۈرك بولغان شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ھەق - ھوقۇقلىرىنى قوغدىغان. ھەر پۇرسەتتە شەرقىي تۈركىستاننى خىتاي زېمىنى، ئۇ رايوندا ياشايدىغان خەلقلەرنى خىتاي مىللىتىنىڭ تارمىقى، دەيدىغان قاراشقا كەسكىن قارشى تۇرغان. خىتاي مىللەتچىلىكىگە قارشى، تۈرك مۇسۇلمان كىملىكىنى ئالدىنقى پىلانغا قويۇپ كۈرەش قىلغان. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللىي كىملىكىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن مۇھىم خىزمەتلەرنى قىلغان. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ ھېچقاچان ئىرقىي ئەسەبىيلىك ياكى ئېتنىك ئايرىمچىلىق قىلمىغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئىسلام دىنىدىن باشقا دىنىي چۈشەنچىگە مايىل بولمىغان بولۇپ، پۈتۈنلەي مۇسۇلمان خەلق تەرەپدارى بولغان. مۇستەقىللىق كۆرىشىنىڭ ھەر باسقۇچىدا دىن ۋە دىندارلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى ئەڭ يۇقىرى

(56) Ali İmran, 3/140.

(57) Muhammed Emin Buğra Eserleri, s. 86.

پەللىدە ساقلاپ قېلىشقا كۈچ چىقارغان.

بېرىلگەن ئىزاھاتلاردىن چۈشەنگىنىمىزدەك، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا دىنىنىڭ پەقەت خۇسۇسىي تەرىپى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇنى جەمئىيەت سەۋىيەسىگە چىقىرىشقا تىرىشقان. مەيلى دۆلەت ئىچىدە بولسۇن ياكى خەلقئارادا بولسۇن يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى ئۆزى ياشىغان دەۋرنىڭ شەرت - شارائىتلىرىغا باغلاپ ياخشى چۈشەنگەن ۋە ھەرىكەتلىرىنى ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ بەلگۈلىگەن. ھەردائىم زامان ۋە ماكانغا قاراپ ۋەتەن دەۋاسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ بارغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، ھەر قاتلامدىكى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان. مەزلۇم شەرقى تۈركىستان خەلقى، خەيرلىك دۇئالىرى بىلەن ئۇنى ئەبەدىل - ئەبەد ياد ئېتىدۇ.

پايدىلىنىلغان مەنبەلەر:

- Adil Hikmet Bey, Asya'da Beş Türk, Ötüken Yay., 1. bsk, İstanbul 1998
- Ahmed b. Hanbel, Müsned, 4/107.
- Altay Dergisi, yıl: 1945, sayı: 17-18.
- Anthony Garnaut, "From Yunnan to Xinjiang: Governor Yang Zengxin and his Dungan Generals", Etudes orientales N° 25 (1er semestre 2008).
- Buhârî, el-Camiu's-Sahih, Mağâzî, 35.
- Büyük Ansiklopedi, (AXİS 2000), Milliyet/HACHETTE, Doğan Kitapçılık 1999, c. 4, s. 302.
- Charles Y. Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", Çev: M. Emin Köktaş, 2007, s. 256-267.
- Çin'in Xinjiang Bölgesi, Editör: Li Sheng, Xinjiang Halk Yayınevi, Ürümçi 2006.
- David Kushner, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (3876- 1908), Tercüme: Zeki Doğan, Fener Yayınları, s. 13, 21.
- Ebü Dâvud, Sünen, "Edeb", 112.
- Erkin Emet, "Mehmet Emin Buğra, Türkler Ansiklopedisi, c. 18, s. 725.
- Hasan Arslan, "Dindarlık Boyutları, Algıları Ve Uygulamaları", Hikmet Yurdu, Ocak – Haziran 2011, Yıl: 4, C: 4, Sayı: 7, s. 13.
- Hoten Şehri Tarih Materyalliri, Editör Abdullah Süleyman, Hoten 2010.
- İsa Yusuf Alptekin, Esir Doğu Türkiye'si İçin, Derleyen: M. Ali Taşçı, İstanbul 1985.
- Kur'an-ı Kerim.
- Kurban, N., "Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdulkadir Damolla", Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, bilig, Bahar/ 2010, sayı 53, Ankara (2010), s.167-170.
- Li Dung fang, "Şincanglıklar Türk mü?", Zhongyang Ribao gazetesi, 14 Ekim 1944 Chongqing.
- , "Yineleyelim: Şincanglıları Türk, Şincang Eyaletini Türkiye Demek Doğru

- Değildir”, Zhongyang Ribo gazetesi, 2-3 Kasım 1944 Congqing.
- Liu Zi Xiao, Uygurlar Tarihi, 2. Kısım, Şıncang Helk Neşriyatı, Ürümqi 2003.
- M. Saffet Sarıkaya, “Osmanlı Türkiye’sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış”, Arayışlar -İnsan Bilimleri Araştırmaları, 1999/1, cilt: I, sayı: 1, s. s. 105.
- Mecmau’z-zevaid, 6/244.
- Mehmet Ali Alioğlu, “Üç Efendiler Hareketinin Doğu Türkiştân Doğu Türkiştân Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi”, Doğu Türkiştân’ın Sesi dergisi, XXIII/67-68 (2006), s. 2-3.
- Mehmet Emin Buğra, “İslam Dünyasına Bir Çağrı”, Külliyyat, (CD, 2.30), s. 1-2.
- , Birinci Toplam, (CD) Vesika (a) 2.1, s. 2.
- , “İslam ve Medeniyet”, Altay dergisi, Chongqing, Ocak 1943, sayı: 5, s. 1-3.
- , “Milliyetçi Çin ve Türkiştân Meselesi”, Yeni İstanbul Gazetesi 14/02/1957.
- , Karaçi Üniversitesinde Yaptığı Konuşma, 30/03/1958, s. 5.
- , Külliyyat (CD, 4.2.1-14).
- , Sialkot’ta İkbali Anma Töreninde Söylediği Konuşma, 25 Nisan 1958, (CD. 5.1.5), s. 1-3.
- , Şerki Türkiştân Tarihi, Ankara 1998, s. 316-317.
- , “İkbal ve Bir Türkiştânlı Mülteci”, Lahor 27 Nisan 1958, (CD, 5.1.6), s. 1.
- Merthan Dünder, Panislamizm’den Büyük Asyacılığa, Ötüken Yay., İstanbul 2011, s. 57
- Muhammed Emin Buğra Eserleri, haz: Abdulcelil Turan, Teklimakan Uygur Neşriyatı, İstanbul 2015.
- Musa Carullah, “Besmele Risalesi”, Kahire, 1350/1932.
- Mümtaz’er Türköne, İslamcılık, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), yıl: 2001, cilt: 23, sayfa: 60.
- Necdet Subaşı, Gündelik Hayat ve Dinsellik, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 16.
- Ni Yuching, “Muhamet İmin Buğra Kandak Kişi”, Şıncang Tezkirisi, yıl: 1995, sayı: 4, s. 56;
- Niyazi Akyüz, “Dini Tecrübenin İfade Şekilleri”, Atatürk Üniversitesi Din Sosyolojisi Ders Notları, 2015, s. 4.
- Paul E. JOHNSON, “Dini Tecrübe”, Çev: Recep YAPAREL, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1986, sayı: 3, s. 196-197.
- Sefidin Ezizi, Ömür Deştanı, Milletler Neşriyatı, Pekin.
- Şerif Huştar, Şıngang’ning Yekinki Zaman Tarihidiki Meşhur Şehisler, Şıncang Helk Neşriyatı, Ürümqi 2000.
- Şeyhülislam. M. Sabri, “İslam ve Milliyetçilik”, İslam Medeniyeti dergisi, 25 Temmuz 1969, s. 45.
- Tayyib Gökbilgin, “Ziya Gökalp’e Göre Halkçılık, Milliyetçilik, Türkçülük”, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, s. 209.
- Zhang Jikang, “İslam Dini”, Hoten’in Kiskice Tarihi, I-II, Şıncang Halk Neşriyatı, Ürümqi 2005.

«مۇۋافىقات» قا كىرىش سۆز

ئىسلام ئىلىملىرى تارىخىغا بىتەرەپ مەيداندا تۇرۇپ، ئىنچىكە نەزەر سالغان كىشى، ئىجتىھاد ئەھلىنىڭ كۆرسەتكەن ھىممەت-ئىجتىھادلىرىغا كۆپلەپ رەھمەت ئېيتىسىمۇ، ئۇلارنىڭ شەرئەت تېمىسىدىكى ئەسەرلىرىنى يېزىشتا قوللانغان ئۇسۇللىرىنىڭ ھەممىسىگە تولۇق قوشۇلۇپ كېتەلمەيدۇ.

مەن بۇ يەردە ئەرەپ تىل - ئەدەبىياتى ياكى قۇرئان ئىلىملىرى ھەققىدە ئەمەس، پەقەت تەپسىر، ھەدىس، فىقھ ۋە فىقھ ئۇسۇلى قاتارلىق شەرئەت ئىلىملىرى ھەققىدىلا بەزى قاراشلىرىمنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتمەكچىمەن.

ئىسلامىيەت دۇنياسىدا ئىسلام ئالىملىرى تەرىپىدىن يېزىلغان قۇرئان تەپسىرلىرى ئىنتايىن كۆپتۇر. ھالبۇكى، ئۇشبۇ تەپسىرلەرنىڭ كۆپىنچىسى تەپسىر قىلىشتا نوقۇل تىل ياكى رىۋايەت تەرەپلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان بولۇپ، «ئىنسانلارنىڭ ھاياتىغا يېتەكچى» سۈپىتى بىلەن نازىل قىلىنغان بۇ قۇرئان كەرىمنىڭ ئىلمىي ساھەسى ۋە ھاياتىي كۈچىگە دىققىتىنى قاراتقان بىر مۇتەپەسسىر تېپىلمايدۇ. تەبەرى، كەششاق، بەيدىۋىي، رازى قاتارلىق ئىسلام دۇنياسىدىكى نوپۇزلۇق تەپسىرلەر مېنىڭ بۇ ھۆكۈمۈمنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

مەن بۇ سۆزۈمنى مۇپەسسىرلەرگە تەگكۈزۈۋېلىش ئۈچۈن دەۋاتىمەن، «بۇ كىتاپتىن ھېچنەرسىنى ساقىت قىلىپ قويىمىدۇق» سۈپىتىگە ئىگە قۇرئان كەرىمنىڭ مەزكۇر سۈپىتىگە داغ چۈشۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن دائىما بۇ سۆزۈمنى تەكرارلايمەن. بۇ سۆزۈمنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە ھەم قۇرئان كەرىمدىن تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھادىسىلەرنى بايان قىلغان، ۋەھالەنكى ئۆلىمالارنىڭ دىققىتىگە نائىل بولالمىغان يۈزلەرچە ئايەتنى نەقىل كەلتۈرەلەيمەن، بۇ تېمىدىكى ئايەتلەرنىڭ قويۇپ تۇرۇپ، فىقھى ئەھكاملارغا ئائىت ئايەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىمۇ، تەپسىرلەرنىڭ ھېچقايسىسىدا تېگىشلىك دەرىجىدە بەھس قىلىنىپ بولالمىغان.

ھەتتا تىل-بالاغەت تەرىپىنى ئالساقمۇ، مۇپەسسىرلەرنىڭ مەنىسى شۇنچە چۈشىنىشلىك، ئوچۇق تۇرغان ئايەتلەر ھەققىدىكى بەھۇدە تالاش-تارتىشلىرى

مېنىڭ يۇقارقى مۇددىئايىمغا دەلىل بولالامسۇ؟

جازاندىك ئىقتىسادىي مەسىلىلەر، شۇرادەك سىياسىي مەسىلىلەر، ھاراقنى ھارام قىلىشتەك ئىنسانلارنىڭ بىۋاسىتە بەختىگە چېتىشلىق مەسىلىلەر، شۇنداقلا نىكاھ-تالاققە ئائىلىگە ئالاقىدار مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئايەتلەرنىڭ تەپسىرلىرىدە، مۇپەسسىرلەر سادىر قىلغان ئاجايىپ نۇقسانلارمۇ ئىسپات بولالامسۇ؟

ئەھلى كالامنىڭ ئەقىدە مەسىلىلىرى ھەققىدىكى دالالىتى ئېھتىمال ئايەتلەرنى نەقىل كەلتۈرۈشۈپ قىلىشقان ئەدەپسىزلەرچە ھۇجۇملىرى؛ بىر ئايەتنى بىر-بىرىگە زىت دەۋاللىرىغا دەلىل كەلتۈرۈشلىرى؛ < يوقلۇق شەيئىمۇ ئەمەسمۇ؟ > دېگەندەك قىلچىلىك ئەھمىيىتى يوق مەسىلىلەردە قىلنى قىرىق يېرىشىپ، < مەۋجۇتلۇقنىڭ غايىسى نېمە؟ > دېگەندەك ئەڭ بۈيۈك مەسىلىلەردىكى سالاپەتلىك سۈكۈتلىرى مېنىڭ يۇقارقى قارىشىمنى قۇۋۋەتلىمەسمۇ؟

ھېچبىر كىشىگە دوق قىلماقچى ئەمەسمەن، مەندە پەقەت ھەقىقەتنى تاپماق ئىستىكىدىن باشقا نەرسە يوق. بىزنىڭ تەپسىرلىرىمىز زادى نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق؟ تەپسىر ئىلمىدىن قالسا ئىسلام ئالەمىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق، ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئىلىم ھەدىس ئىلمىدۇر (ھەدىسشۇناسلىق). چۈنكى ھەدىسلەر بىر تەرەپتىن قۇرئان كەرىمنى بىزگە بايان قىلىپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنسانلارنى ئىككى دۇنيالىق سائادەتكە باشلاش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرىنى بىزگە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

مانا مۇشۇنداق ئەھمىيىتى زور ئىلىمگە ئىسلام ئۆلىمالىرى قانداق خىزمەت قىلغان؟ بۇ توغرىلىقمۇ پەقەت ھەقىقىي ئىزدەش نىيىتى بىلەن لىلا مەيداندا ئىككى كەلىمە سۆز قىلىپ ئۆتەيلى.

شۈبھە يوقكى، ئىسلام ئۆلىمالىرى ھەدىسلەرنىڭ سەنەدى بابىدا غايەت بۈيۈك ھىممەتلەرنى كۆرسىتىشكەن ئىدى. يەنى رىۋايەتنىڭ رەۋىشى، راۋىينىڭ ئادىللىقى، تەقۋالىقى دېگەندەك شەخسىيىتىگە ئالاقىدار نۇقتىلارغا قىلچە سەل قارىمىغان، پەۋقۇلئاددە ئىنچىكە مۇئامىلە قىلغان ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەدىسلەرنى توپلاش، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى زەئىپ، توقۇلما ھەدىسلەرنى تازىلاشتا قىلچىمۇ بوشاڭلىق، يېتەرسىزلىك سادىر قىلمىغان ئىدى. ئادەم ھەدىس ئەھلىنىڭ ھەدىس ئىلىمىگە قوشقان تۆھپىلىرىگە مۇشۇ نۇقتىدىن نەزەر سالغىنىدا، قانائەت ھاسىل

قىلماي تۇرالمىدۇ. ھالبۇكى، ھەدىسلەرگە > ئىنسان ھاياتىدىكى ئەھمىيىتى، ئىلمىي مەسىلىلەردىكى قىممىتى < نۇقتىسىدىن نەزەر سالغىنىدا بولسا، قانائەت ھاسىل قىلماسلىقى ھەرگىز ئورۇنسز ئەمەس. چۈنكى، ھەدىس كىتاپلىرىنى ئىنچىكە نەزەردە قېدىرپ چىققان كىشى، شەرھ-بايانلاردىكى ئەھمىيەتسىز نەرسىلەرنىڭ بەك كۆپلىكىنى، بىر قەدەر قىممىتى بار مەسىلىلەرنىڭ بولسا بەكلا ئازلىقىنى بايقايدۇ. لېكىن، ئىجتىمائىي ھايات مەسىلىلەردە ئاساس بولىدىغان، ۋە ياكى ئىلمىي تەپەككۇرنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە يېتەكچىلىك قىلىدىغان تەتقىقاتلار ھەدىس كىتاپلىرىدا ئۇچرىمايدۇ. ئەلۋەتتە، > ۋەھىي قانداق باشلانغان؟ < تېمىسىدىكى ۋە ئەخلاق-پەزىلەت بابىدىكى ھەدىس شەرھىلىرىنى بۇ قاتاردىن سانمايمەن.

كېيىنكى دەۋرلەردە ھەدىس كىتاپلىرىنىڭ مۇئەللىپلىرى زىيادە چېكىدىن ئاشۇرۇۋېتىشكەن ئىدى. ئۇلار مۇمكىنقەدەر ئىستىنبات قىلىۋالاي دېگەن ئۈمىتتە ئەڭ ئۇششاق، ئەھمىيەتسىز مەسىلىلەردىمۇ، ھەدىسلەردىن مەنە چىقىرىۋېلىشقا كۈچەپ كۈچىگەن ئىدى. ھەدىسلەرنىڭ ئەھمىيەتلىك مەنىلىرىنى بولسا، بايانلىرىنىڭ ئاخىرىغا بولسىمۇ قىستۇرۇپ قوياتتى. لېكىن، كېيىنكى زامان مۇئەللىپلىرى ھەدىسلەرنىڭ ئەھمىيەتلىك مەنىلىرىدىن سۈكۈت قىلىشىپ، ئەڭ ئۇششاق مەسىلىلەرگە ئەڭ بۈيۈك ئىشتىياق-زەۋق بىلەن ھىممەت سەرپ ئېتىشكەن ئىدى.

ھېچبىر ئادەمگە قۇسۇر يۈكلىمەكچى ئەمەسمەن. پەقەت بۇ ئەھۋالنىڭ سەۋەبىنى ئۇقۇپ بېقىش ئۈمىدى بىلەن پىكىر قىلىۋاتىمەن. ھەدىس كىتاپلىرىمىز نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق بوپقالغان؟

تەپسىر، ھەدىس ئىلىملىرىدىن كېيىن فىقھى ئىلمى شەرىئەت ئىلىملىرى ئىچىدە ئۈچىنچى مەرتىبىدە تۇرىدۇ. گەرچە بۇ ئىلىم قۇرئان، ھەدىسنىڭ تەرتىبى نۇقتىسىدىن ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرىسىمۇ، ئىنسان ھاياتىدىكى ئەھمىيىتى نۇقتىسىدىن بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى:

قۇرئان كەرىمنىڭ جىمىي ئىنسانلار ئۈچۈن قىيامەتكىچە باقىي ساماۋىي كىتاپ ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوقتۇر، ھالبۇكى بۇ ساماۋىي ھەقىقەت پەقەت فىقھى ئىلمى ئارقىلىق ئىنسان ھاياتىغا تەتبىقلىنىش بىلەن ئاندىن جۇلاسىنى كۆرسىتەلەيدۇ. ئىسلام تەلىماتلىرى ئەڭ ئالىي تەلىمات بولالمىسا، ئىسلام فىقھى ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن ئەڭ مۇكەممەل، ئادىل قانۇن بولالمىسا، ئۇ ھالدا بىزنىڭ بۇ ئېتىقادىمىز ۋە

دەۋايىمىز پەقەت قۇرۇق گەپتىنلا ئىبارەت بولۇپ قالىدۇ.

ئىسلام رىسالىتىنىڭ ئاساسى مۆجىزىدۇر. ۋەھالەنكى، بۇ مۆجىزە پەقەت قۇرئاننىڭ تۈزۈلىشىدىلا ئەمەس، ماھىيەتتە قۇرئاننىڭ مەنىسىدۇر. بۇنداق بولغاندا، قۇرئان كەرىمنىڭ يۈكسەك تەلىماتلىرى، ئىسلام شەرىئىتى ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن ئەڭ مۇكەممەل قانۇن بولالىشى لازىم بولىدۇ. بۇنداق بولمىسا، قۇرئان كەرىم مەنە ئېتىبارىدىن مۆجىزە بولماي قالىدۇ.

لېكىن، بىزنىڭ مەزھەپلىرىمىزدە يېزىلغان فىقھى ئەسەرلىرى قۇرئان كەرىمنىڭ ئەنە شۇ مۆجىزىسىنى نامايەن قىلالايدىغان دەرىجىدە مۇكەممەلمۇ؟ قىيامەتكىچە پۈتۈن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئادىل قانۇنى بولالايدىغان دەرىجىدە كەڭمۇ؟ ئىنسانلارغا ھەركۈن، ھەر دەۋردە ئۇچراۋاتقان مۇشكىلاتلىرىنىڭ جاۋاپلىرى بىزنىڭ فىقھى كىتاپلىرىمىزدا تېپىلامدۇ؟

ئىسلامغا بولغان مۇھەببىتىم ۋە ئېتىقادىمنىڭ تەقەززاسى بىلەن مەزكۇر سوئاللارنىڭ ھەر بىرىگە < ياق! ئۇنداق ئەمەس > دېيىشكە مەجبۇرمەن. مەن بۇنى فىقھى ئىلمىگە تەنە قىلىپ دەۋاتمايمەن. پەقەت شەرىئەتكە بولغان مۇھەببىتىم تۈپەيلى شۇنداق دەۋاتىمەن.

فىقھى كىتاپلىرىمىزدا ئىبادەت قىسمى بىر قەدەر مۇكەممەل ۋە مۇپەسسىل بولسىمۇ، ئىقتىسادىي مۇئامىلە، ئىجتىمائىي ۋە خۇسۇسىي ھوقۇق، دۆلەت ئىدارە قىلىش دېگەندەك ساھەلەر ئۇ قەدەر مۇكەممەل دەرىجىدە ئەمەس. ھەتتا بەزى فىقھى كىتاپلىرىمىزدا ئىجرا قىلىش مۇمكىن بولمايدىغان، ئادالەتكە ئۇيغۇن بولمىغان بەزى مەزمۇنلارمۇ مەۋجۇت.

فىقھى ئىلمىمىز نېمە ئۈچۈن بۇنداق بوپقالغان؟

مېنىڭ قارىشىمچە، ئەلۋەتتە، بارلىق مۇئمىنلەر شۇنداق قارايدۇكى، ئىسلام فىقھىسى ئىنسانلارنىڭ ھاياتىغا ئەڭ ماس كېلىدىغان شۇنداقلا ئادالەت ئۈستىگە بەرپا قىلىنغان ئەڭ مۇكەممەل قانۇن بولۇشى كېرەك ئىدى.

لېكىن بىزنىڭ فىقھى ئىلمىمىز بۇنداق بولمىغان؟

بىر - بىرى بىلەن مەيلى يىلتىز، مەيلى شاخچە مەسىلىلەردە چېتىشىپ كەتكەن بۇ تەپسىر، ھەدىس، فىقھى ئىلمىلىرى نېمە سەۋەپتىن مەن دېگەندەك ھالغا چۈشۈپ قالغان؟

شۈبھىسىزكى، مەسىلە ھەرگىزمۇ شەرىئەت ئاساسى بولغان قۇرئان كەرىمدە ياكى ھەدىس شەرىفىتە ئەمەس، ئەلۋەتتە، ھەر بىر مۇئمىن مۇشۇنداق تونۇشتا. ئۇنداقتا مەسىلىلەر، بۇ نۇقسانلار زادى نەدە؟

مېنىڭ پىكىرىمچە، مەسىلە بىزنىڭ قۇرئان بىلەن ھەدىسكە، شۇنداقلا بۇ ئىككىسىنى مەنبە قىلغان شەرىئەتكە تۇتقان نەزىرىمىزدىدۇر. ياكى باشقىچە ئىبارە بىلەن ئىپادە قىلسام، <ئۇسۇلى فىقھى> دەدۇر.

بىزنىڭ يېزىلغان ئۇسۇلى فىقھى كىتاپلىرىمىزدا ئومۇمەن دېگىدەك، شەرىئەت دەلىللىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار ئىككى ئاساس ئۈستىگە بەرپا قىلىنغان. بىرى شارئى (قانۇن قويغۇچى) دىن كەلگەن ئەمىر بولۇپ، بۇ، دىنىي مەسىلىلەرنىڭ تۈپ ئاساسى ھېساپلىنىدۇ. يەنە بىرى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجھاد قىلىشى ياكى ئىجتىھادى ئاساسىدا شەكىللەنگەن پرىنسىپلاردۇر. مۇشۇ ئىككى ئاساس ئۆپچۆرىسىدە ئۇسۇلى فىقھ (فىقھ ئۇسۇلى) چوڭ جەھەتتىن دەلىللەر ۋە ئەھكاملار قىسمى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. كۆپىنچە مۇئەللىپلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە بىرىنچى قىسىم ئىچىدە قۇرئان، ھەدىس، ئىجمائى ۋە قىياس بايان قىلىدۇ. قۇرئان ئۈستىدە گەپ بولغاندا، تەتقىقات ئاساسەن تىل نۇقتىسىدا، يەنى قۇرئان لەۋزىنىڭ دالالەت، ئىستېمالدىكى مەناللىرى ئۈستىدە مەركەزلىشىدۇ. بەھس ئاساسەن ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش مەسىلىلىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ. سۈننەتنى بايان قىلغاندا بولسا - كۆپىنچە مۇئەللىپلەرنىڭ ئادىتىدە - تىلغا ئالاقىدار تەرەپلەر ئاساسەن تىلغا ئېلىنمايدۇ. چۈنكى، بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەر قۇرئان قىسمىدا تەتقىق قىلىنىپ بولغاچقا، يەنە تىلغا ئېلىشنىڭ ھاجىتى بولمايدۇ. بۇ قىسىمدا تەتقىقات سۈننەتنىڭ سەنەدىگە مەركەزلىشىدۇ. بەزىدە بۇ ھەقتىكى ئېتىرازىي قاراشلارمۇ زىكر قىلىنىدۇ. لېكىن، مەلۇمكى بۇنىڭلىق بىلەن سۈننەتنىڭ دالالىتىگە دەخلى يەتمەيدۇ.

بۇنىڭدىن كېيىن، نۆۋەت ئىجمائىقا كېلىدۇ. بۇ قىسىمدا، ئىجمائىنىڭ مەنىسى، ھۆججەتلىكى ۋە دەرىجىلىرى تەھلىل قىلىنىدۇ. ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، ئىجمائى ئىلمىي مەسىلىلەرنى بېكىتىش، تۇرغۇزۇشتا دەلىل بولمايدۇ، ئۇ پەقەت مەلۇم بىر ھۆكۈمنى ئىجرا قىلىشتا قوللىنىدىغان مەلۇم بىر ۋاسىتىدىنلا ئىبارەت. ھالبۇكى، فىقھى ئۇسۇلى ئالىملىرى ئىجمائىنى بىر دەلىل، ھەتتا ئەڭ چوڭ بىر دەلىل سۈپىتىدە قوبۇل قىلىدۇ. گەرچە، ئىجمائى قانۇن چىقىرىشتا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە

تېگىشلىك مۇھىم بىر مەنبە بولسىمۇ، بىزنىڭ ئالىملىرىمىز بۇ تەرىپىگە قىلچىلىك ياكى تېگىشلىك ئەھمىيەت بەرمىگەن. بۇنىڭ بىلەن ئىنسان ھاياتىنىڭ ئۆزگىرىش، تەرەققىياتى بىلەن مۇناسىپ ماڭىدىغان ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ئۇنىۋېرساللىقى ۋە كەڭلىكىگە بىر داغ چۈشكەن. مىڭ يىل بۇرۇنقى فىقىھى ئىلىمىمىز قانداق بولسا، بۈگۈنكى كۈنىمىزدىمۇ شۇ پېتى قالغان.

ئىجمائىدىن كېيىن قىياسقا كېلىدۇ. قۇرئان، ھەدىس ياكى ئىجمائى بىلەن سابىت بولغان مەلۇم ھۆكۈمنى باشقا مەسىلىلەرگە تەدبىقلاش ئۈچۈن، قىياس بابىدا قىياسنىڭ شەرتلىرى زىكر قىلىنىدۇ. مەزھەپلەرنىڭ قىياسنىڭ شەرتلىرى ۋە ھۆججەتلىكى ھەققىدىكى قاراشلىرى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. شارئى تەرىپىدىن ھۆكۈمنىڭ ئىللىتى زىكر قىلىنمىغان بولسا، ئۇ چاغدا ئىللەت مۇتەئەددىينى (تەسىر قىلغۇچىنى سەۋەبىنى) تېپىش تولىمۇ قىيىنغا چۈشىدۇ. تېپىلغان تەقدىردىمۇ، ئۇششۇ تېپىلغان سۈپەتنىڭ ئىللەتلىكىگە دەلىل تېپىشۇمۇ ئوخشاشلا ئاسانغا چۈشمەيدۇ. ياكى ئىللەتلىكى ئېھتىمال نەرسىلەر خىلمۇ-خىل بولۇپ قېلىپ، قىياس بىزگە پەقەت نۇرغۇن ئىختىلاپتىن باشقا بىر نەرسە تېپىپ بەرمەيدۇ. بۇ سەۋەپتىن، قىياسنىڭ ھۆججەتلىكىگە ئىسلام شەرىئىتى ئۇنچىۋالا كەڭ يول بەرمىگەن.

دېمەك، شەرىئەت دەلىللىرى ھەققىدە ئۇسۇلى فىقھنىڭ قاراشلىرى تىل ۋە رىۋايەت تەرىپىنىڭ سىرتىغا چىقالمىغان. مېنىڭ گۇمانىمچە، ئەھلى ئىجتىھادنىڭ ئىجتىھادلىرىمۇ ئەشۇ ئىككى چەك ئىچىدە چەكلىنىپ قالغان.

مۇشۇنداق بىر پىرىنسىپ ئۈستىگە تەپسىر، ھەدىس، فىقھ قاتارلىق ئەڭ مۇھىم شەرىئەت ئىلىملىرى بەرپا قىلىنغان. مېنىڭ قارىشىمچە، بۇ ئۈچ ئىلىمنىڭ يۇقارىدا تىلغا ئېلىنغان نۇقتىلىرى دەل مۇشۇ سەۋەپتىن كېلىپ چىققاندۇر.

مۇپەسسىرلەر قۇرئان ئايەتلىرىنى تەپسىر قىلغاندا، ئومۇمەن بىر خىل يول تۇتۇپ، ھەم تەپسىر، ھەمدە دەلىللەشنى فىقھ ئۇسۇلى كىتاپلىرىدا بايان قىلىنغان پىرىنسىپلار ئۈستىگە قۇرغان بولسىمۇ، قۇرئان كەرىمنىڭ مەنىلىرىنى تىل ۋە رىۋايەتتىن ئىبارەت ئىككى چەك ئىچىدە مۇھاسىرە قىلىپ، تەپەككۇر، ئەقىل بىلەن بايقاش مۇمكىن بولىدىغان مەنىلىرىنى ئاساسەن نەزەردىن ساقىت قىلغان. ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن قانۇن بولىدىغان شەرىئەت

ئەھكاملىرىغا دەلىل بولىدىغان ئايەتلەرنىڭ تەپسىرىدىمۇ پەقەت، ئام، خاس، ئىبارە، ئىشارە، مۇھكەم، مۇجمەل قاتارلىق تىل تەرىپى بىلەنلا چەكلىنىپ، ئۇشبۇ ئەھكامنىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى ئەھمىيىتى، تەسىرى، قىممىتىگە يېتەرلىك كۆڭۈل بۆلمىگەن. مانا بۇ ئىسلام شەرىئىتىنىڭ تۇرغۇنلۇقىغا، يەنى تەرەققىي قىلماي بىر ھالدا تۇرۇپ قېلىشىغا سەۋەپ بولغاندۇر.

ھەدىس ئالىملىرىمۇ مۇپەسسىرلەرگە ئوخشاش ھۆكۈم ئېلىش، دەلىللەشلىرىنى فىقھ ئۇسۇلى كىتاپلىرىدا بايان قىلىنغان ئاساسلار ئۈستىگە قۇرغان، ھەدىسلەرنىڭ تىل قىسمىغا قارىغاندا رىۋايەت قىلىنىشىغا بەكرەك كۆڭۈل بۆلگەن. ئىنسان ھاياتىغا قانۇن، ئىبادىتىگە يول بولىدىغان ئەڭ مۇھىم ئەھكام مەسىلىلەردە بىر ھەدىسنىڭ ئوخشىمىغان رىۋايىتلىرىگە تايىنىۋالغان. بۇ يەردە مۇنداق ئىككى خاتالىق مەۋجۇت: بىرى، دەلىل بولالمايدىغان نەرسىلەرنى دەلىل قىلىۋېلىش، يەنە بىرى قانۇندەك ئەڭ مۇھىم ئىشلارنى ئىختىلاپلىق لەۋزىلەرگە بويىسۇندۇرۇپ قويۇش. ئۇششاق مەسىلىلەرنىڭ ھەربىرىگە ھېسابسىز رىۋايەتلەرنى زىكر قىلىپ، ئەھمىيىتى زور مەسىلىلەرگە بىر ھەدىس بولسىمۇ زىكر قىلماسلىقتەك بۇ ئەھۋال، شۈبھىسىزكى، شەرىئەت دەلىللىرىگە بولغان قاتمال قاراشتىن، ياكى ئىنسان ھاياتىغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرمەسلىكتىن كېلىپ چىققاندۇر.

مۇھەددىسلەر ھەدىسلەر، مۇپەسسىرلەر ئايەتلەر ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە، بايانلىرىنى دائىم فىقھ ئۇسۇلى كىتاپلىرىدىكى پىرىنسىپلار ئۈستىگە قويۇپ، قۇرئان-ھەدىسنىڭ مەقسەتلىرىگە، قانۇن بولىدىغان مەسىلىلەرنى ئىنسان ھاياتىدىكى ئەھمىيىتىگە تېگىشلىك ئەھمىيەت بەرمىگەن. چۈنكى، ئۇلار ئاساس قىلىدىغان پىرىنسىپلىرىنىڭ دائىرىسى يېتەرلىك دەرىجىدە كەڭ ئەمەستۇر.

فىقھ ئىلىملىرىمىزگە كەلسەك، بىزنىڭ فەقھلەر (فىقھچىلار) نەسنىڭ دالالىتىگە ۋە رىۋايەتكە زىيادە ئەھمىيەت بېرىپ، شەرىئەت ئەھكامىنى شۇ ئىككى ئاساس ئۈستىگە بىنا قىلغان. ئەگەر بىر رىۋايەت تېپىلىپ قالسا، ياكى فىقھ ئۇسۇلى كىتاپلىرىدا بايان قىلىنغان بىرەر يول بىلەن زورۇقۇپ تۇرۇپ،

ياكى تەئۇل بىلەن نەسنىڭ⁽¹⁾ دالالىتى بېكىتىلگەندەك بولسا، ئۇ چاغدا باشقا تەپسىلاتلاردىن گەپ قىلىنمىغان. تۇرمۇشتىكى نۇرغۇن مەسىلىلەر ئىلىم نۇقتىسىدىن يەنىلا قاراڭغۇلۇق ئىچىدە قېلىۋەرگەن. ھاياتنىڭ نىزامىغا، ئىنسانلارنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجلىرىغا قىلچىلىك پايدىسى بولمىغان.

جازاندىدەك تېخىچە ھەل قىلىنمىغان چوڭ مەسىلىلەر، ۋاقىتلىق ھالاللاش، ھىلە شەرىئىدەك ئىسلامنىڭ يۈزىگە قارا سۇۋايدىغان، ئىسلامغا ھاقارەت كەلتۈرىدىغان قىلمىشلار مېنىڭ ئۇشبۇ سۆزلىرىمنى قۇۋۋەتلىمەسمۇ؟ بولۇر-بولماس ئۇششاق مەسىلىلەردە ئاجايىپ ئەزۋەيلەپ، جەمىيەتنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ مەنپەئەتىگە چېتىلىدىغان مەسىلىلەردە تامامەن سۈكۈت قىلغان، ياكى سۆزلەپ قويۇپلا ھەل قىلىنغان فىقھى كىتاپلىرىمىز مېنىڭ بۇ سۆزلىرىمگە گۇۋاھ بولالامسۇ؟

«مەدەنىيەت يولىغا قەدەم ئېلىپ بولدۇق» دەۋاسىدە بولغان ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھېچبىرى نېمە ئۈچۈن ئىسلام قانۇنى، شەرىئىتى بويىچە ئىدارە قىلىنمايدۇ؟

ئۆمۈر بويى قۇرئان-ھەدىس ئوقۇغان، بەش-ئون توم پەتىۋا كىتاپلىرىنى مۇتالىئە قىلىپ بولغان فىقھىچىلار مىللەت ۋە دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان ئىسلاھاتلارغا ھازىر بولالمايدۇ؟

بۇ ئىسلام ھۆكۈمەتلىرى ئىسلام شەرىئىتىنى تاشلاپ قويۇپ، ياۋروپا قانۇنلىرىغا ئىلتىجا قىلىشتىن نېمىشقا نومۇس قىلىشمايدۇ؟ «بۇنداق مۇۋاپىق قانۇنلار ئىسلام شەرىئىتىدە تېپىلمايدۇ» دېيىشتى ئەمەسمۇ؟ ئۇنداقتا بىزنىڭ فىقھى ئىلىملىرىمىز بىزگە نېمىشقا شۇنداق مۇۋاپىق قانۇنلارنى تەمىن ئېتەلمىدى؟ ۋە ئېتەلمەيدۇ؟

شۇنداق قارايمانكى، مانا مۇشۇ سوئاللارنىڭ ھەر بىرى مېنىڭ يۇقارقى دەۋالىرىمغا ئىسپات بولالايدۇ.

مەن بۇ دەۋالىرىمدە نىيىتىم خالىس، ھەمدە ئىشەنچ بىلەن سۆزلەۋاتىمەن. لېكىن، خۇداغا ئايانكى، ھەرگىزمۇ مەن ئىسلام ئىلىملىرىگە تەنە قىلىش نىيىتىدە

(1) دىنىي ھۆكۈملەرنىڭ مەنبەسىنى تەشكىل قىلىدىغان قۇرئان ۋە سۈننەتنىڭ ئىبارىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، فىقھى ئۇسۇلى مەنبەلىرىدە لەۋزىنىڭ ئوچۇق بولۇپ بولماسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر ئاتالغۇ.

ئەمەس، بەلكى ئىسلام شەرىئىتىگە بولغان يۈكسەك بىر مۇھەببەت، چوڭقۇر بىر ئېتىقاد بىلەن بۇلارنى سۆزلەۋاتىمەن. چۈنكى، ماڭا شۇ ئېنىقكى، قۇرئان كەرىم ھەم مۇقەددەس، ھەم مۆجىزە بولغان ساماۋىي كىتاپتۇر. مۆجىزىسى پەقەت ئۇنىڭ نەزمىي شەكلىدىلا ئەمەس، مەنىسىدىدۇر. بۇنداق بولغانىكەن، قۇرئان كەرىمگە مۇناسىپ مۆجىزىدار شەرىئەت، يەنى مەدەنىيەت ئالىمىدە مىسلى تېپىلماس دەرىجىدە مۇكەممەل شەرىئەت ياكى قانۇن ئىسلامىيەت ئۈچۈن زۆرۈر ئىدى. ۋەھالەنكى، ئەنە شۇنداق مۇكەممەل قانۇننى بەرپا قىلىدىغان ۋە مەدەنىيەت ئالىمىدە قوبۇل قىلىنالايدىغان دەرىجىدىكى فىقھى ئىلىملىرى نېمىشقا ئىسلام دۇنياسىدا تېپىلمايدۇ؟ شۈبھىسىزكى، تېپىلىشى كېرەك ئىدى. مېنىڭ قارىشىمچە، شەرىئەت ئىلىملىرىمىزنىڭ، خۇسۇسەن فىقھ ئىلىملىرىمىزنىڭ يۇقارىقىدەك نۇقتىلىرى شەرىئەت دەلىللىرى ۋە ئەھكاملىرىنى تەتقىق قىلىدىغان نەزەرىيە ئۇسۇلى فىقھىدىن كېلىپ چىققاندۇر. چۈنكى، ئىسلام دۇنياسىدا كەڭ تارقالغان فىقھ ئۇسۇلى كىتاپلىرى ئۈستىدە قەيت قىلىنغان ئۇسلۇپلار ئاساسىدا يېزىلغان بولۇپ، ھېچبىرى قۇرئان-ھەدىستە بايان قىلىنغان ئەڭ مۇھىم، ئەڭ بۈيۈك شەرىئەت مەقسەتلىرىنى يا ئومۇملاشتۇرۇپ، يا ئىنچىكىلەپ بايان قىلمىغان. شەرىئەت بىلەن ھاياتنىڭ مۇناسىۋىتىنى، قىسقىچە بولسىمۇ بايان قىلمىغان. ئىنساننىڭ چوڭ-كىچىك ئېھتىياجلىرى ھەققىدە كەڭ، چوڭقۇر بولمىسىمۇ، ئومۇمىي دائىرىدە بولسىمۇ توختالمىغان. ئۇشبۇ سەۋەپتىن، ئۇسۇلى فىقھىنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن تار بولغان، فىقھى ئىلىملىرىمىز مەڭ يىل بۇرۇن قانداق بولغان بولسا، ھېلىھەم شۇ پېتى قالغاندۇر.

ئەگەر فىقھى ئىلىملىرىمىزنى ئىسلامنىڭ ئۇلۇغلىقىغا مۇناسىپ ئەڭ كامىل، ئەڭ كەڭ شەكىلدە قەلەمگە ئېلىش زۆرۈرىتىگە قايىل بولغان بولساق ياكى شۇنىڭغا تەرەددۇت قىلماقچى بولساق، ئۇ چاغدا بىزگە ئەڭ باشتا مۇنداق ئىككى ئامىل زۆرۈر بولىدۇ:

بىرىنچىسى، زامانىۋىي ئىلىملەردىن خەۋەردار، ئىخلاسمەن، ھۆر فەقىھلەر ئىككىنچىسى، قۇرئان ۋە ھەدىسنىڭ مەقسەتلىرىنى؛ ئىنسان ھاياتىنىڭ زۆرۈر ۋە تولۇقلىما ئېھتىياجلىرىنى؛ ھوقۇقلىرىنىڭ مەنبەلىرىنى؛ نەسىلەرنىڭ

مەزھەپ-ئېقىملارغا باغلىنىپ قالمىغان دالالەتلىرىنى؛ ئىمام ئەبۇ ھەنىفە، ئىمام مالىك، ئىمام شافىئىي، ئىمام ئەھمەد كەبى مۇجتەھىدىلىرىمىزنىڭ ئىسلام شەرىئىتى ۋە ئىنسان ھاياتى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى مۇكەممەل رەۋىشتە بايان قىلغان بىر ئۇسۇلى فىقھى ئىلمى.

شۈبھىسىزكى، ئۈستىدە قەيت قىلغاندەك مەلۇماتلىق، ھۆر فەقھلىرىمىز بىلەن ھەقىقىي مەنىدىكى ئۇسۇلى فىقھى بىزدە بولسا، ئىسلامنىڭ مۆجىزىلىكىگە مۇناسىپ، مەدەنىيەت ئالىمىدە تەڭدىشى تېپىلماس مۇكەممەل بىر قانۇن ۋە مۆجىزىدار شەرىئەت بىزدە بولغان بولاتتى. قۇرئان كەرىمنىڭ مۆجىزىلىكىنى مەدەنىيەت ئالىمىگە ئىسپاتلاپ كۆرسەتكەن بولاتتۇق. ئۇ چاغدا ئىسلامغا بولغان ئىمانىمىز، نوقۇل قورقۇشتىن ئەمەس، بەلكى چوڭقۇر بىلىشتىن كەلگەن بولاتتى.

بەزى تەرەپبازلىق خاھىشى بار كىشىلەر ئىنكار قىلىشىمۇ، ئەھلى ئىناپ مۇنداق بىر پاكىتنى ھېچبىر زامان ئىنكار قىلالمايدۇ: شۇ ۋاقىتقا قەدەر ئىسلام دۇنياسىدا مەقبۇل ۋە نوپۇز ئورنىدا تۇرۇپ كەلگەن ئۇسۇلى فەزەۋىي، فۇسۇلى بەدائىئى، ئەت-تەھرىر، جەمئۇلجۋامىئى، ئەل-مەھسۇل، مىنھاجۇل ۋۇسۇل، ئەلمۇنتەھە، تەنقىيە، مۇسەلەمۇس-سۇبۇت قاتارلىق كىتابلار يۇقىرىدا بىز تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن تەلەپلىرىمىزنىڭ مىڭنىڭ بىرىنى بولسىمۇ قاندۇرالىغىدەك دەرىجىدە ئەمەس. ئەلۋەتتە، كەلىمە تەتقىقاتلىرى ۋە كالامچىلارنىڭ تالاش-تارتىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كىتابلار ھەقىقىي مەنىدىكى ئۇسۇلى فىقھى بولالمايدۇ.

ھەقىقىي مەنىدىكى فىقھ ئۇسۇلى بولالايدىغان بىر كىتاپ ئىسلامىيەت ئىلىم ساھەسىدە بار دېيىلسە، ئۇ بولسىمۇ پەقەت مۇشۇ «ئەلمۇۋافىقات» تىن ئىبارەتتۇر.

«مۇۋافىقات» قۇرئان-ھەدىستىكى شەرىئەت مەقسەتلىرىنى ئەڭ كەڭ شەكىلدە بايان قىلىدۇ. ئىنساننىڭ زۆرۈر ۋە تولۇقلىما ئېھتىياجلىرىغا چوڭقۇر نەزەر ئاغدۇرىدۇ. شەرىئەت دەلىللىرى بىلەن ئىنسان ھاياتىنىڭ تۇتىدىغان ئورنىنى ئەڭ پۇختا ئاساسلار بىلەن تۇرغۇزىدۇ. ھەر بىر مەسىلىنى ناھايىتى ئەركىن تەرزىدە مۇھاكىمە قىلىپ، مۇتالىئە قىلغۇچىلارغا ئەقىل دائىرىسى

بىلەن چەكلەنگەن ئەڭ ئەركىن بىر نەزەر بەخش ئېتىدۇ.
بىزنىڭ فىقھى، تەپسىر، ھەدىس ئىلىملىرىمىز ئەڭ يۈكسەك كامالىتىگە
ئېرىشمەكچى بولسا، دەل ئۇشبۇ يول، ئۇشبۇ ئۇسۇل بىلەن ئېرىشەلەيدۇ.
ئەنە شۇ بۈيۈك مەقسەت ئۈچۈن بىر قەدەم ئاتماق ياكى بىر ئىشك ئاچماق
ئۈمىدىدە، رۇسىيە ئۆلىمالىرىنىڭ تالىبلارغا ھەقىقىي مەنىدىكى ئۇسۇلى
فىقھىدىن بىر نەمۇنە كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلىپ، قازاندىكى «ساباھ»
كىتاپخانىسى «مۇۋافقات»نى نەشر قىلىشقا بەل باغلىدى.

«مۇۋافقات» ئەندەلۇس ئۆلىمالىرىدىن ئىمان ھاپىز ئىبراھىم ئىبن مۇسا
شاتىبىي ھەزرەتلىرىنىڭ تەڭدىشى يوق بىر كىتابدۇر. بۇنىڭدىن 25 يىللار
مۇقەددەم، يەنى، 1352-يىلى تۇنىستا بىر قېتىم بېسىلغان ئىدى. گەرچە
تولمۇ يۈكسەك بىر ئېتىبار بىلەن باسقان بولسىمۇ، ئۇ نەشرىدە يەنىلا بەزى
خاتالىقلار كۆرۈلۈپ قالغانىكەن.

مەن بۇ قېتىم خۇدانىڭ ياردىمى بىلەن كىتاپنىڭ شۇ چاغدا قالغان
خاتالىقلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن تۈزىتىپ چىقتىم. خۇدادىن شۇنى ئۈمىت
قىلىمەنكى، بۇ قېتىم كىتاپنىڭ بىر يېرىدىمۇ خاتالىق قالمىغاي.

كىتاپنىڭ مۇتالىئەسىنىڭ قولاي بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، جۈملىلەرنى
چېكىت بىلەن ئايرىدىم. مۇناسىپ ئورۇنلاردا جۈملىلەرنى قۇر بېشىدىن
باشلىدىم. مەسىلىگە چېتىشلىق ئىلمىي مەسىلىلەرنى ئاستىغا ھاشىيە شەكلىدە
قىستۇردۇم.

دىنىي مەدرىسلىرىمىزدە دىنىي ئىلىملەرنى ھەقىقىي رەۋىشتە ئىسلاھ قىلماق
لازىم دەپ قارالسا، تالىبلارمىزغا ئىدراك كۈچى، پىكىر قۇۋۋىتى، شۇنداقلا
مۇستەقىللىك ۋە ئىجتىھاد روھى بېرەلمەيدىغان «مەنار» ۋە «تەۋزىھ»قا
ئوخشاش كىتاپلارنىڭ ئورنىغا «مۇۋافقات» تەك ھەقىقىي مەنىدە فىقھ
ئۇسۇلىنى بايان قىلغان، ھەمدە تالىبلارغا ئىجتىھاد قۇۋۋىتى، مۇستەقىللىق
روھى بەخش ئېتىدىغان كىتاپلارنى ئۆگىتىش لازىمدۇر. بولمىسا، دىنىي
مەدرىسلىرىمىزدىكى ئىسلاھات ھەرىكەتلىرى قانائەتلىنەرلىك مېۋە بېرەلمەيدۇ.

قازان - 1326 - يىل رەبىئۇل ئەۋۋەلنىڭ 23 - كۈنى.

قۇرئاننىڭ ئالەم نەزەرىيەسى

ھەر قانداق مەدەنىيەتنىڭ تەپەككۇر مېتودى شەكىللەندۈرىدىغان ئالەم نەزەرىيەسى بولىدۇ، شۇنداقلا ھەر قانداق مېتودنىڭ تۇتۇپ ماڭىدىغان پرىنسىپلىرى بولىدۇ. ئىنساننىڭ ئىدىيە قارىشى، ئەمەلىي ھاياتى ۋە ئەخلاق ئىستىلى كائىنات، ھايات ۋە ئىنسان نەزەرىيەسىگە ئەگىشىپ ماڭىدۇ.

ئىسلامنىڭ تەپەككۇر مېتودى مۇسۇلمانلار ھەزارىتى (مەدەنىيىتى) نىڭ ئالەم نەزەرىيەسىنى جانلاندۇرۇشتىكى قورالى ھېسابلىنىدۇ. ئىسلامنىڭ ئالەم نەزەرىيەسى يىلتىزنىڭ ئورنىدا بولۇپ پرىنسىپ، قىممەت-قاراش ۋە چۈشەنچىلەر شۇنىڭدىن تارماقلىنىپ چىقىدۇ. ئالەم نەزەرىيەسى ئەقىدە كۈچ-قۇۋۋىتىنى تەمسىل قىلىپ بېرىدىغان يىلتىز ۋە مەنبەدۇر. ئەقىدە كۈچ-قۇۋۋىتى ئىنسان ۋە جەمئىيەتنى ھەرىكەتلەندۈرىدىغان ۋىجدان كۈچىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ. شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ ھايات سەپىرىدىكى يۆلىنىشلىرىنى كونترول قىلىپ تۇرىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئالەم نەزەرىيەسى قانچە روشەن ۋە ئاسان بولسا شەخس ۋە جەمئىيەتنى ھەرىكەتلەندۈرىدىغان جانلىق ئەقىدە، ۋىجدان ۋە تەربىيە كۈچىنى تەمسىل قىلىپ بېرىدۇ. ئالەم نەزەرىيەسى ئىنساننى ھەرىكەتلەندۈرۈۋاتقان ئەقىدە ئاساسىي، ئىدىيە ۋە ۋىجدان كۈچىنى تەمسىل قىلىپ بېرىدىغان ھالقىلىق نۇقتىدۇر.

ئىسلامنىڭ ئالەم نەزەرىيەسى ئىنساننىڭ تەبىئىي خاراكتېرىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان غايىلىك، ئەخلاقلىق، تەرەققىيپەرۋەر ۋە مەدەنىيەتلىك تەۋھىد كۆز قارىشىغا ئىگە. ئۇ ئىنسانىيەت ھاياتىنىڭ يۆلىنىشىنى يېتەكلەش ئۈچۈن ئىنساننىڭ تەبىئىي خاراكتېر ئامىلىنى يېتىشتۈرۈشنى مەقسەت قىلىدىغان قانۇنىيەت خاراكتېرلىك ئىلمىي كۆز قاراشتۇر: «ئەر-ئايال مۇئىنلەردىن كىمكى ياخشى ئەمەل قىلىدىكەن، بىز ئۇنى ئەلۋەتتە (دۇنيادا قانائەتچانلىق، ھالال رىزىق ۋە ياخشى ئەمەللەرگە مۇۋەپپەق قىلىپ) ئوبدان ياشتىمىز. ئۇلارغا، ئەلۋەتتە، قىلغان ئەمەلىدىنمۇ ياخشىراق ساۋاب بېرىمىز» (نەھل سۈرىسى، 97- ئايەت).

قۇرئاننىڭ كۆز قارىشى گۈللەندۈرۈش قانۇنىيىتىگە ئىگە ئالەم نەزەرىيەسى

بولغانلىقى ئۈچۈن تەبىئىي روھى خاراكتېرنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ ۋە يېتەكلەيدۇ. دېمەك، بۇ كۆز قاراش ئىنساننى گۈزەل ھايات بەرپا قىلىش، مەدەنىيەت تىكلەش ۋە زېمىننى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن كېتەرلىك ئىتتىرىگۈچى كۈچ ۋە ۋىجدان ئېنېرگىيەسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. زېمىندا ئىزباسار بولۇش ۋە مەدەنىيەتنىڭ ماھىيىتى دېگەنلىك زامان-ماكاندىكى ئاڭ ۋە گۈللەندۈرۈش تەييارلىقىدىن ئىبارەت. شۇڭا ئىسلامنىڭ مەدەنىيەتلىك ئالەم كۆز قارىشى ئىنسان ئۆزى ۋە ھاياتىنى قۇربان قىلالايدىغان مەجبۇرىيەت ۋە قۇربان بېرىش ئۈستىگە قۇرۇلغان.

قۇرئاننىڭ ئالەم نەزەرىيەسى ئىجابىي گۈللەندۈرۈش خاراكتېرىگە ئىگە تەۋھىد قارىشى بولۇپ، ئىنسان بۇ قارىشى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلىيالايدۇ، ئاللاھنىڭ ياخشى كۆرۈشى ۋە رازىلىقىغا ئېرىشەلەيدۇ. چۈنكى ئاللاھنى ياخشى كۆرۈش ۋە رازىلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاشتا ۋۇجۇتقا چىقىدۇ.

قۇرئان كۆز قارىشىدا ئاللاھ ياراتقۇچى، ھەق، ئادىل، ئامانلىق ئاتا قىلغۇچى، بارلىق كامالەت سۈپەتلىرىنىڭ ئىگىسىدۇر. ئۇنىڭ ئوخشىشى يوقتۇر، ھېكمەت بىلەن ئىش قىلغۇچىدۇر. ئۇ زات ھېچقانداق بىرسىگە مۇھتاج ئەمەستۇر، بارلىق ئەيىب-نۇقساندىن پاك زاتتۇر. ئۇ ھەممە نەرسىنى بىلىپ تۇرغۇچى، ھەممىگە قادىر، ھەممە نەرسىنى ئىرادە قىلغۇچى ۋە ھەممە نەرسىنى تەقدىر قىلغۇچى زاتتۇر.

قۇرئان كۆز قارىشىدا يامانلىق ۋە شەيتان زىيانلىقتۇر، زۇلۇمدۇر، باغرى تاشلىقتۇر ۋە تاجاۋۇز قىلغانلىقتۇر. مۇسۇلماننىڭ كۆز قارىشى ساغلام بولسا ياخشىلىقنى سۆيىدىغان ۋە يامانلىقنى ئۆچ كۆرىدىغان ئىنسان بولىدۇ.

قۇرئان كۆز قارىشى باشقىلارنى ياخشى كۆرۈش، ھۆرمىتىنى قوغداش ۋە تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈشتۈر. بۇ كۆز قاراشنىڭ جەۋھىرى تەۋھىدتۇر، ئاساسىي توغرا مەرىپەت ۋە ۋىجداننى پاك تۇتۇشتۇر.

مۇشۇ نۇقتىدىن زىكرى ئېيتىش ۋە ناماز ئوقۇش ئاللاھ بىلەن ئالاقە ئورناتقانلىقتۇر: «ناماز ھەقىقەتەن قەبىھ ئىشلاردىن ۋە گۇناھلاردىن توسىدۇ، ئاللاھنى ياد ئېتىش ھەممىدىن (يەنى ئۇنىڭدىن باشقا ھەممە ئىبادەتتىن) ئۇلۇغدۇر، ئاللاھ قىلىۋاتقان ھەممە ئىشىڭلارنى بىلىپ تۇرىدۇ» (ئەنكەبۇت سۈرىسى، 45-ئايەت).

زىكىر ئېيتىش ۋە ئاللاھ بىلەن ئالاقە ئورنىتىش بولسا، ئىنسان ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ۋۇجۇتقا چىقىرايلىغان تەبىئىي ۋە ۋىجدانىي مەسىلە. ئىنسان بىلىم-مەرىپەت، ياخشى ئىش، پۇختىلىق ۋە ئىجادىيەت ئارقىلىق زېمىننى گۈللەندۈرمىسە، ئاللاھقا بولغان مۇھەببىتى ۋە ئالاقىسى ھەقىقىي ھېسابلانمايدۇ ۋە ئۈنۈم بەرمەيدۇ. قۇرئاندىكى ئالەم نەزەرىيەسىنىڭ تەسىرى قانائەتلىنىش كۈچى، ئىمان كۈچى، مەقسەت، غايە ۋە ساغلام ئەخلاقنىڭ تولۇق تېپىلىشى ئاساسىدا ھاسىل بولىدۇ. شۇنداقلا ئىدىيە مېتودىنىڭ ساغلام بولۇشى، ئىدىيەسىنىڭ ئىلمىي بولۇشى ۋە ساغلام خاراكتېرگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىش-ھەرىكەتنىڭ جىددىي بولۇشىدىن كېلىپ چىقىدىغان ھەرىكەتچانلىققا باغلىق: «(ئۇلارغا) ئېيتىقنىكى، (خالىغان) ئەمەللەرنى قىلىڭلار، قىلغان ئەمەللىكلارنى ئاللاھ، ئاللاھنىڭ پەيغەمبىرى ۋە مۇئمىنلەر كۆرۈپ تۇرىدۇ، يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا نەرسىلەرنى بىلگۈچى ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتۇرۇلسىلەر، ئاللاھ قىلمىشلىكلارنى سىلەرگە خەۋەر قىلىدۇ» (تەۋبە سۈرىسى، 105- ئايەت).

يۇقىرىقى ئايەتلەرنىڭ روھىغا قارىساق قۇرئاننىڭ ئالەم نەزەرىيەسىدە ئۈنۈم يارىتىش ئۈچۈن ئۈچ تۈرلۈك ئامىلنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەيدۇ: بىرىنچىسى: ھەقىقىي ئىشەنچ ۋە ئىمان كۈچى. ئىككىنچىسى: ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىش-ھەرىكەت. ئۈچىنچىسى: ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئىلمىي قانۇنىيەت بويىچە ئۈنۈملۈك ۋە پائالىيەتچان بولۇش.

(1)

قۇرئاننىڭ كائىنات كۆز قارىشىدا مۇسۇلمانلار ۋە باشقىلار

ئىنساننىڭ قېرىندىشى ئىنسان بىلەن بولغان ئالاقىسى مىللىتى، ئىرقى، تەۋەلىكى، مۇسۇلمان ياكى غەيرى مۇسۇلمان بولۇشقا كۆز يۇمۇش ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ھەممىسى بۈيۈك ئىنسانىيەت ئائىلىسىدە باراۋەر قېرىنداش يارىتىلغان: «ئى ئىنسانلار! سىلەرنى بىر ئىنساندىن (يەنى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن) ياراتقان پەرۋەردىگارنىڭلاردىن قورقۇڭلار» (نسا، 1- ئايەت).

مۇسۇلمانلار بىلەن باشقىلارنىڭ ئالاقىسى ھەمكارلىق ئالاقىسى بولۇپ، ئىنسانپەرۋەرلىكتە دوستلۇق ۋە مېھرىبانلىق رىشتىسى باغلاپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن

ئىنسانلار ھەمكارلىشىش، تونۇشۇش ۋە چىقىشىپ ياشاش ئۈچۈن ئوخشىمايدىغان يارىتىلغان. ئىنسانىي بىرلىك ۋە ئىنسانىي ئورتاقلىق زېمىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن زۆرۈردۇر ۋە نېمەتتۇر.

مۇسۇلمانلار ۋە باشقىلار ھەر قانچە پەرق ئەتسىمۇ ئىنسانىيەت ماھىيىتىدە باراۋەردۇر. ئارتۇقچىلىق پەقەت تەقۋالىققا باغلانغان. ئىقتىدار ۋە ئىمكانىيەتنىڭ ئوخشىمىغانلىقى ئۈستۈنلۈك قىلىش ئەمەس، بەلكى ئىنسانىي بىرلىك ئىچىدە ھەمكارلىشىپ مەدەنىيەت يارىتىش ۋە ئىنسانىي ئېھتىياجلىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈندۇر: «ياخشى ئىش ۋە تەقۋادارلىققا ياردەملىشىڭلار، گۇناھقا ۋە زۇلۇمغا ياردەملەشمەڭلار» (مائىدە سۈرىسى، 2-ئايەت).

مۇسۇلمان بىلەن باشقىلارنىڭ ئالاقىسى ياخشىلىققا چىرايلىقچە چاقىرىش، ياخشىلىق ۋە تەقۋالىق بولىدىغان ئىشلاردا ياردەملىشىش، ياخشى ئىشلارغا ھېكمەت بىلەن يېتەكلەش ۋە يامان ئىشلاردىن سىلىق توسۇش ئالاقىسىدۇر: «ئەگەر پەرۋەردىگارنىڭ خالىسا ئىدى، ئەلۋەتتە، يەر يۈزىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئىمان ئېيتاتتى، سەن كىشىلەرنى مۇسۇلمان بولۇشقا مەجبۇرلامسەن؟» (يۇنۇس سۈرىسى، 99-ئايەت).

مۇسۇلمان بىلەن باشقىلار كۆز قاراشتا پەرقلىق بولسا بۇ يارىتىلىشنىڭ ئاساسىي، بىرلىك ئىچىدىكى رەڭدارلىق ۋە رەڭدارلىق ئىچىدىكى بىرلىكتۇر. باشقىلارنىڭ قېنى، مال-مۈلۈكى ۋە ئابروينىڭ ھۆرمىتى بار. ئۇلار بىلەن بولغان ئالاقە كەڭ قورساق بولۇش، ياخشىلىق قىلىش ۋە ئادىل بولۇش ئالاقىسىدۇر: «(كۇففارلاردىن) سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىمىغان ۋە سىلەرنى يۇرتۇڭلاردىن ھەيدەپ چىقارمىغانلارغا كەلسەك، ئاللاھ ئۇلارغا ياخشىلىق قىلىشىڭلاردىن، ئۇلارغا ئادىل بولۇشۇڭلاردىن سىلەرنى توسمايدۇ. شۈبھىسىزكى، ئاللاھ ئادىللارنى دوست تۇتىدۇ» (مۇمتەھىنە سۈرىسى، 8-ئايەت).

مۇسۇلمانلار ۋە باشقىلار توقۇنۇشۇپ قالغاندا پەقەتلا ئادالەت ئىنسانىي بىرلىك ۋە ئىنسانىي قېرىنداشلىق ئېتىبارى بىلەن ھۆكۈم چىقىرىدۇ. ئادالەت بولمىسا ئىنسانىي ھەمكارلىق ۋە ئورتاقلىق مەۋجۇد بولمايدۇ. ئادىللىق ھەر قانداق بىر ئىشتا ئوتتۇراھال بولۇشنىڭ نەتىجىسى. مەمنۇنلۇق بىلەن نارازىلىقتىمۇ، بېرىش بىلەن ئېلىشتىمۇ ئادىل ۋە ئوتتۇراھال بولۇش لازىم. تىنچلىقتىكى ئىنسانىي

قېرىنداشلىق بىلەن مەسئۇلىيەتچان بولۇش، ئىززىتىنى ساقلاش ۋە تاجاۋۇزچىلىققا رەددىيە بېرىشتىمۇ ئادىل ۋە ئوتتۇراھال بولۇش لازىم: «ئى مۇئمىنلەر! ئاللاھنىڭ (ھەقىلىرىنى) ئادا قىلىشقا تىرىشىڭلار، ئادىللىق بىلەن گۇۋاھلىق بېرىڭلار، بىرەر قەۋمگە بولغان ئۆچمەنلىكڭلار (ئۇلارغا) ئادىل بولماسلىقىڭلارغا سەۋەب بولمىسۇن، (دۈشمىنىڭلارغا) ئادىل بولۇڭلار، بۇ (يەنى ئۇلارغا ئۆچمەن تۇرۇپ ئادىل بولۇشۇڭلار) تەقۋادارلىققا ئەڭ يېقىندۇر، ئاللاھدىن قورقۇڭلار، ئاللاھ ھەقىقەتەن قىلمىشلىرىڭلاردىن خەۋەرداردۇر» (مائىدە سۈرىسى، 8-ئايەت).

مۇسۇلمانلار بىلەن باشقىلار ئارىسىدىكى ئالاقىدە ئىنسانىي بىرلىك ۋە ئىنسانىي قېرىنداشلىق ئېتىبارى بىلەن زۇلۇم قىلىشقا، تاجاۋۇز قىلىشقا ئورۇن يوق. تاجاۋۇزچىلىق ۋە زۇلۇمغا رەددىيە بەرگەندە ئاشۇرۇۋېتىشكىمۇ بولمايدۇ: «(كۇففارلاردىن) سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلمىغان ۋە سىلەرنى يۇرتۇڭلاردىن ھەيدەپ چىقارمىغانلارغا كەلسەك، ئاللاھ ئۇلارغا ياخشىلىق قىلىشىڭلاردىن، ئۇلارغا ئادىل بولۇشۇڭلاردىن سىلەرنى توسمايدۇ، شۈبھىسىزكى، ئاللاھ ئادىللارنى دوست تۇتىدۇ. ئاللاھدىن ئۈچۈن سىلەر بىلەن ئۇرۇشقان، سىلەرنى يۇرتۇڭلاردىن ھەيدەپ چىقارغان ۋە سىلەرنى ھەيدەپ چىقىرىشقا ياردەملەشكەنلەرنى دوست تۇتىشىڭلاردىن سىلەرنى توسىدۇ، كىمكى ئۇلارنى دوست تۇتىدىكەن، ئۇلار زالىملاردۇر» (مۇمتەھىنە سۈرىسى، 8،9-ئايەتلەر).

يەنە: «سىلەرگە ئۇرۇش ئاچقان ئادەملەرگە قارشى ئاللا يولىدا ئۇرۇش قىلىڭلار، تاجاۋۇز قىلماڭلار، تاجاۋۇز قىلغۇچىلارنى ئاللاھ ھەقىقەتەن دوست تۇتمايدۇ» دەيدۇ. (بەقەرە سۈرىسى، 190-ئايەت).

مۇسۇلمان ھاياتى ۋە تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىدە ئادالەت ۋە ئوتتۇراھاللىقنى كۆزلىمىسە، ئۇنىڭ مۇسۇلمانلىق دەۋاسى جىددى تەكشۈرۈشكە ۋە ئىسلاھ قىلىشقا تېگىشلىك ئاجىز دەۋا بولۇپ قالىدۇ. ھەدىستە بايان قىلىنىشىچە ئاللاھتائالا: «ئى ئىنسانلار، مەن سىلەرگە زۇلۇم قىلىشنى ئۆزۈمگە ھارام قىلدىم، سىلەرنىڭ ئاراڭلاردىمۇ زۇلۇم قىلىشنى ھارام قىلدىم، شۇڭا ئۆز-ئارا زۇلۇم قىلىشماڭلار» دېگەن. (تىرمىزىي ۋە ئەھمەد رىۋايەت قىلغان).

مۇسۇلماننىڭ مۇسۇلمان بىلەن بولغان ئالاقىسى ئەقىدە، سالاھىيەت ۋە كۆز قاراش قېرىنداشلىقى بولۇپ، ئىنسان ھاياتىنىڭ جەۋھىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ

ئۈچۈن مۇسۇلماننىڭ يەنە بىر مۇسۇلمان بىلەن بولغان ئالاقىسى ئەڭ ئىلغار ئالاقە ۋە ئىنسانىي قېرىنداشلىق بولىدۇ، چۈنكى ئەقەدە ئالاقىسى ئىنساننىڭ روھى ئالاقىسىنىڭ ئەڭ چوڭقۇرى سانىلىدۇ: «مۇئمىنلەر ئۆز-ئارا قېرىنداشتۇر» (ھوجۇرات سۈرىسى، 10-ئايەت). «مۇئمىن ئەرلەر، مۇئمىن ئاياللار بىر-بىرى بىلەن دوستتۇر، ئۇلار (كىشىلەرنى) ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا بۇيرۇيدۇ، يامان ئىشلاردىن توسىدۇ، نامازنى (تولۇق) ئادا قىلىدۇ، زاكات بېرىدۇ، ئاللاھقا ۋە ئاللاھنىڭ پەيغەمبەرگە ئىتائەت قىلىدۇ، ئەنە شۇلارغا ئاللاھ رەھىم قىلىدۇ، ئاللاھ ھەقىقەتەن غالىبتۇر، ھېكمەت بىلەن ئىش قىلغۇچىدۇر» (تەۋبە سۈرىسى، 71-ئايەت).

بىر مۇسۇلماننىڭ قېنى، ئابرويى ۋە مال-مۈلكى يەنە بىر مۇسۇلمانغا ھارامدۇر. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: «مۇسۇلمان دېگەن باشقا مۇسۇلمانلارغا ھېچقايسى جەھەتتىن زىيان يەتكۈزمەيدىغان كىشىدۇر، مۇھاجىر دېگەن ئاللاھ چەكلىگەن ئىشلارنى قىلمىغان كىشىدۇر» دېگەنىدى. (بۇخارىي رىۋايىتى).

دېمەك، ئىسلام قېرىنداشلىقى ياخشىلىق، ھەقىقەت، ئادالەت ۋە مېھرىبانلىق ئۈستىگە قۇرۇلغان قېرىنداشلىقتۇر. بىر-بىرىگە ئىگە بولۇش، ياخشىلىق ۋە تەقۋالىق بولىدىغان ئىشلاردا ھەمكارلىشىدىغان قېرىنداشلىق ئالاقىسىدۇر، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلام قېرىنداشچىلىقى ئەڭ ئۇلۇغ ۋە ئۈستۈن قېرىنداشلىقتۇر. بۈگۈنكى مۇسۇلمانلار بۇ قېرىنداشلىقنىڭ ماھىيىتى ۋە كۆلىمىنى ھېس قىلىپ، قۇرئاننىڭ ئالەم نەزىرىيەسىنى ئۆزلەشتۈرەلگەن بولسا ھەقىقىي بىر ئۈمەت، بىر كۈچ ۋە بىر گەۋدە بولغان بولاتتى. شۇنداقلا باشقىلارنى توغرا يولغا يېتەكلەيدىغان، ئىجادىيەت يارىتىدىغان ۋە گۈللەندۈرىدىغان كۈچلۈك ئېقىمغا ئايلانغان بولاتتى.

مۇسۇلماننىڭ غەيرى مۇسۇلمان بىلەن بولغان ئالاقىسى رەڭدارلىق ئىچىدىكى بىرلىكتۇر، بىرلىك ئىچىدىكى رەڭدارلىقتۇر ئالاقىسىدۇر. ئارتۇقچىلىق پەقەت يارىتىلىشنىڭ ئاساسىي بولغان تەبىئىي خاراكتېر، مەۋجۇتلۇق غايىسى ۋە بۇ ھاياتتىكى مەسئۇلىيەت نۇقتىسى بولغان ساغلام ئىنسانىي كىملىكنى ۋۇجۇتقا چىقىرىش ئاساسىدا بولىدۇ.

قۇرئاننىڭ ئالەم نەزىرىيەسى ھەر قايسى تەرەپلىرىدە تەكپىۋىچىلىق، ئوتتۇراھاللىق، تىنچلىق ۋە بىر-بىرىنى تولۇقلايدىغان خاراكتېرىگە ئىگە تەۋھىد نەزىرىيەسىدۇر. تەۋھىد نەزىرىيەسى ساغلام ئىنساننىڭ خاراكتېرىنىڭ جەۋھىرى، ئىنساننىڭ زېمىندا

مەۋجۇد بولۇش ۋە ئىزباسار بولۇش مەركىزىدۇر.

(2)

قۇرئاننىڭ ئالەم نەزەرىيەسى دۇنياۋى تىنچلىق كۆز قارىشىدۇر

ئىسلام دىنى ھىدايەت، يېتەكچى، ياخشىلىق بىلەن بىشارەت بەرگۈچى ۋە ئىنسانىيەتنى توغرا يولغا باشلىغۇچى سۈپىتىدە كەلگەن دىندۇر: «ئى مۇھەممەد!» سېنى بىز پۈتۈن ئەھلى جاھان ئۈچۈن پەقەت رەھمەت قىلىپلا ئەۋەتتۇق» (ئەنئىيا سۈرىسى، 107-ئايەت).

ئىسلام دىنى ئادالەت، قېرىنداشلىق، رەھىمدىللىك، تىنچلىق ۋە گۈللەندۈرۈش كۆز قارىشىغا ئىگە دىن: «ئى ئىنسانلار! سىلەرنى بىز ھەقىقەتەن بىر ئەر، بىر ئايالدىن، (ئادەم بىلەن ھەۋۋادىن ئىبارەت) بىر ئاتا بىر ئانىدىن ياراتتۇق. ئۆز ئارا تونۇشۇشۇڭلار ئۈچۈن سىلەرنى نۇرغۇن مىللەت ۋە ئۇرۇق قىلدۇق، ھەقىقەتەن ئەڭ تەقۋادار بولغانلىرىڭلار ئاللاھنىڭ دەرگاھىدا ئەڭ ھۆرمەتلىك ھېساپلىنىسىلەر (يەنى كىشىلەرنىڭ بىر-بىرىدىن ئارتۇق بولۇشى نەسەب بىلەن ئەمەس، تەقۋادارلىق بىلەن بولىدۇ)». (ھوجۇرات سۈرىسى، 13-ئايەت).

شۇڭا قۇرئان كەرىم 240 قېتىمدىن كۆپرەك بارلىق ئىنسانلارغا ۋە ئىنسانىيەتكە خىتاب قىلماقتا. قۇرئاننىڭ خىتابى ئوقۇش، يېزىش، تەپەككۇر قىلىش ۋە توغرا يولغا يېتەكلەش خىتابىدۇر. ئەقىل، پاكىت ۋە قانائەتلەندۈرۈش خىتابىدۇر. ھىدايەت، قېرىنداشلىق، ئادالەت، تىنچلىق ۋە گۈللەندۈرۈش خىتابىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇرئاننىڭ ئالەم نەزەرىيەسى ئىنساننى توغرا يولغا باشلاش، زېمىننى گۈللەندۈرۈش غايىسىنى ۋۇجۇتقا چىقىرىش ۋە تىنچلىق قۇرۇلمىسىنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن توغرا ساغلام ئىنساننىڭ خاراكتېرىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان كائىنات خاراكتېرلىك كۆز قاراشتۇر.

ئىسلامنىڭ مەنىسى تىنچلىق ۋە ئامانلىق دېگەن مەنىدە. ئىسلام دۇنياۋى ئىلمىي باسقۇچنى ۋە ئىنسانىي بىرلىكنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، مىللەتلەر ئارا ئىرقى كەمسىتىش ۋە تاجاۋۇزچىلىق تۇيغۇلىرىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇرئاننىڭ ئالەم نەزەرىيەسى ئىنساننىڭ بىرلىكىنى، ئىنساننىڭ تۈرلۈك بولۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى ۋە ئىنسانىي بىرلىك ئىچىدە دوستلۇق، قېرىنداشلىق،

ئادىللىق روھىنى ئوبرازلاشتۇرغان. ھەرقانداق ئەھۋالدا، ھەر قايسى تەرەپتىن زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشنى تەكىتلىگەن بىردىن-بىر پەلسەپىدۇر.

جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ۋە باشقا خەلقلەر بىلەن بولغان ئالاقىدا قۇرئان كەرىمنىڭ ئالەم نەزەرىيەسىنى مۇسۇلمانلار ۋە ئىنسانىيەت ئۈچۈن روشەنلەشتۈرۈش ناھايىتى مۇھىم. چۈنكى بۇ قاراش دۇنياۋى ئىلمىي قانۇنىيەت باسقۇچلىرىنى يېتەكلەش، ئادالەت ۋە تىنچلىق مەدەنىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن نىجاتلىق كېمىسىدۇر.

ئەگەر مۇسۇلمانلار قۇرئاننىڭ ئالەم نەزەرىيەسىنى ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنى تۇتۇپ ماڭغان بولسا، ئىسلامنىڭ باشقا مىللەتلەرگە بولغان تەسىرى ھەسسىلەپ كۈچەيگەن بولاتتى. ئىسلام دىنى بۈگۈنكىدىنمۇ كۆپ تارقالغان بولاتتى. شۇنداقلا مۇسۇلمانلارنىڭ كۆز-قارىشىدا ئېنىقسىزلىق پەيدا بولمايتتى ۋە مۇستەبىت زالىم قۇرۇلمىلاردىن قۇتۇلالىغان بولاتتى.

ئىسلامنىڭ ئالەم نەزەرىيەسى ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئالاقىنى ئادالەت ۋە تىنچلىق ئاساسىدا تۇرغۇزىدۇ، چۈنكى تىنچلىق ئىسلامدا ئەسلى قائىدە. ئادالەت، ئەركىنلىك، ئىنسانىي قېرىنداشلىق، كېڭەش ئاساسىدا ئىش قىلىش، گۈللەندۈرۈش ۋە تىنچلىق ئىسلامنىڭ ئۆزگەرمەس قىممەت-قاراشلىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئىچكى ساھەدە ئادالەت ۋە بىر-بىرىگە ئىگە بولۇش ئاساستۇر. مەسلىھەت ئاساسىدا ئىش قىلىش ۋە ياخشىلىق قىلىش مۇقىملىق ۋە ئىسلاھاتنىڭ ۋاستىسىدۇر. بۇرۇلۇش يۈز بەرسە ياكى زۇلۇم يۈز بەرسە شەرىئەت ئارقىلىق ھەل قىلىنىدۇ.

باشقىلار بىلەن بولغان سىياسىي ئالاقە مەسئۇللار ئارىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئاساسىدا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. بىر نۇقتىغا كېلەلمىگەن ۋە ھەق-ھوقۇقىغا ئېرىشەلمىگەن ۋاقىتتىنلا ئاندىن ئۇرۇش قىلىش ھالىتى يۈز بېرىدۇ.

(3)

قۇرئاننىڭ ئالەم نەزەرىيە پرىنسىپلىرى

قۇرئان كەرىمنىڭ ئالەم نەزەرىيەسىدىكى پرىنسىپلار، قىممەت-قاراشلار ۋە چۈشەنچىلەر مۇسۇلمانلارنىڭ ئىدىيە مېتودىنى قائىدىگە سېلىپ ئەمەلىي رېئاللىققا ئايلاندۇرىدىغان، مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتنى توغرا يولغا يۈزلەندۈرىدىغان، ئۆزگىرىۋاتقان شارائىت بىلەن ماسلاشقان ھالدا تەرەققى قىلىپ مەقسەتلىرىنى ئىشقا

ئاشۇرۇپ ۋە ۋاستىلىرىنى ئىجات قىلالايدىغان كۈچ-قۇۋۋەت، ئىرادە ۋە ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلەيدۇ.

1. تەۋھىد:

تەۋھىد ئىسلامنىڭ ئالەم نەزەرىيەسىدىكى ئاساسلىق بىرىنچى پرىنسىپ. ئىسلامنىڭ ئالەم نەزەرىيەسى تەۋھىد ئېتىقادىدىن شەكىللەندۇ. تەۋھىد دېگەن ئاللاھنىڭ بارلىقى، بىرلىكى، كائىناتنىڭ ياراتقۇچىسى ۋە بارلىق كامالەت سۈپەتلىرى بىلەن سۈپەتلەنگۈچى زات ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشتۇر.

تەۋھىد ئىنساننىڭ دۇنياغا كېلىش غايىسى ۋە ئاقىۋىتىنى چۈشىنىشكە توغرا ئاۋاز قوشقانلىقىدۇر. ھاياتلىق، مەۋجۇدىيەت ۋە بۇ ھاياتتىن كېيىنكى باسقۇچنى چۈشىنىشتە ئىنسانىي مەنتىقنىڭ يۇقىرى پەللىسىدۇر: «ئى ئىنسانلار! ئاللاھنىڭ سىلەرگە بەرگەن نېمىتىنى ياد ئېتىڭلار، ئاللاھدىن باشقا سىلەرگە ئاسماندىن ۋە زېمىندىن رىزىق بېرىپ تۇرىدىغان ياراتقۇچى بارمۇ؟ ئاللاھدىن باشقا ھېچ ئىلاھ (بەرھەق) يوقتۇر، (ئاللاھنىڭ ئىبادىتىدىن) قانداقمۇ باش تارتىسىلەر؟» (فاتىر سۈرىسى، 3-ئايەت).

قۇرئان كەرىم تەۋھىدنى ئىنسان ئۈچۈن ئومۇميۈزلۈك نەزەرىيە قىلىپ بەلگىلىدى. تەۋھىد ئارقىلىق ئىنسان ئەتراپىدىكى نەرسىلەرنى چۈشىنىش، خۇسۇسىيەتلىرىنى كەشىپ قىلىش ۋە ۋاستىلىرىنى بەلگىلەشتە توغرا ئىلمىي ئۆلچەمگە يېتەلدى. چۈنكى تەۋھىد ئىنساننىڭ ئەقلى، كۆڭلى، قەلبى ۋە ۋەجدانىنى خۇراپات، خىيال، پاسسىپ تۇيغۇ ۋە باشقا بېسىملاردىن ئازاد قىلىدۇ.

گۈزەل كەڭرى كائىنات ئاللاھنىڭ مەخلۇقى. ئۇ ئاللاھقا ئىبادەت قىلىشتا مۇسۇلمان ئىنسان بىلەن ئورتاقلىشىدۇ. ئاللاھقا تەسبىھ ئېيتىدىغان بۇ كائىنات مۇسۇلمان ئىنساننىڭ ئۆلپەتداش دوستى ھېسابلىنىدۇ. كەڭرى كەتكەن بۇ كائىنات ھۆرمەتكە ئىگە ئىنساننىڭ خىزمىتى ۋە مەنپەئەتى ئۈچۈن يارىتىلغان. ئىنساننىڭ كائىنات بىلەن بولغان ئالاقىسى گۈللەندۈرۈش ئالاقىسىدۇر.

كائىناتنى ئىنسان ئۈچۈن بويسۇندۇرۇپ بەرگەن ئاللاھ ئىنسانغا ھايات مېتودىنى سىزىپ بەرگەن ۋە ئىسلاھات يوللىرىنى پەيغەمبەرلەر ئارقىلىق كۆرسىتىپ بەرگەن. كائىنات خىزمەت قىلىۋاتقان بۇ ئىنسان بىكاردىن بىكار يارىتىلمىدى، بەلكى ھېكمەت ئۈچۈن يارىتىلغان. زېمىنغا ئاللاھنىڭ كۆرسەتمىسى ئارقىلىق

ئىزباسارلىق قىلىش ئۈچۈن يارىتىلغان بۇ ئىنسان باشقا مەخلۇقلارغا نىسبەتەن ئاساسلىق مەركىزى نۇقتىنى تەمسىل قىلىدۇ.

دېمەك، كائىنات ئىنسان ئۈچۈن بويىسۇندۇرۇلغان. ئىنسان كائىناتتىن پايدىلىنىش ئۈچۈن زېھنى، ئەقلى ۋە ئىلمىي ئىقتىدارلار بىلەن تەمىنلەنگەن. ئىنسان ئاللاھنى ئەسلىمىگەن ۋە ۋەھىي كۆرسەتمىسى ئارقىلىق ئىلاھىي قۇدرەتنى كۆرۈشتىن غاپىل قالغاندا، ئۆزىدە ئالاھىدە ئىقتىدار ۋە بىھاجەتلىكىنى ھېس قىلىپ، كائىنات بىلەن بولغان ئالاقىسىنى توقۇنۇش ئالاقىسى قىلىۋالىدۇ.

قۇرئان كەرىم ئىنسان ئەقلىنى تەپەككۇر ۋە نەزەر يۈرگۈزۈش مېتودى ئارقىلىق ئەركىن قويۇۋەتكەن. داخان، باخشى، سېھرىگەرلىك ۋە جىنكەشلىكتىن تولۇق ئازات قىلغان. ئىنسان بىلىشكە مۇھتاج بولغان تەبىئەت ۋە باشقا مەۋجۇدىيەتنى تونۇشقا يېتەكلەپ ماڭغان.

ئەقلىنى تەپەككۇر قىلىش، ئويلىنىش، ئەسلەش، چۈشىنىش، ئىبرەت ئېلىش، ئەقلىنى ئىشلىتىش، ئۆگىنىش، بىلىش ۋە ھېس قىلىشقا چاقىرىش ئارقىلىق ئىنسانغا ھاياتتا ھالقىلىق ئورۇن، تولۇق جۈرئەت ۋە ئۆزىگە ئىشىنىشنى ئاتا قىلغان. ئەقلىنى ئاسمان-زېمىن، دېڭىز-ئوكياننىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا قەدەر ئىچكىرىلەپ كىرىشتە قورقماسلىققا؛ پاكىت ئۈستىدە ئىشىنىش ئۈچۈن-ۋەھىي نۇرلىرى ۋە ھىدايىتى يول كۆرسىتىپ تۇرىدىغان-ئەقلى ئاڭ ۋە لوگىكىلىق ئىدراكنى قۇرۇپ چىقىشتا ئارىسالدى بولماسلىققا چېنىقتۇرغان. دېمەك، قۇرئان كەرىم تەۋھىد ئاقىلانچىلىقىنى تەسسىس قىلىپ چىققان.

تەۋھىد مىللەت ۋە ئۈمەتنىڭ كىملىك يولى، ئويغىنىشى ۋە گۈللىنىشنىڭ ھەقىقىي ئامىلىدۇر. تەۋھىد ھەقىقىي ئەركىنلىكتۇر.

2. زېمىنغا ئىزباسار بولۇش:

ئاللاھ ئىنساننى يارىتىپ، ئاللاھنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىزباسار بولۇشتىن ئىبارەت بۈيۈك غايە ئۈچۈن زېمىنغا چۈشۈرگەن. زېمىنغا ئىزباسارلىق قىلىش ھاياتتىكى ئىنساننىڭ ۋەزىپىسى، ئىنساننىڭ بۇ ۋەزىپىسىگە ئاللاھنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىجرا قىلىش مىقدارىغا قاراپ باھا بېرىلىدۇ. ئىنسان مەۋجۇتلۇقتىكى غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرالسا ئۈنۈم قازانغان ياخشى ئىنساندۇر، ئەگەر غايىسىدىن يىراقلىشىپ كەتسە مەغلۇب بولغان ئىنساندۇر: «ئى ئىنسانلار! بىزنى سىلەر

ئۆزۈڭلارنى بىكار ياراتتى (يەنى سىلەرنى ھايۋاناتلارنى ياراتقىنىمىزدەك ھېچقانداق ساۋابىمۇ بەرمەيدىغان، جازامۇ بەرمەيدىغان قىلىپ ياراتتى)، ئۆزۈڭلارنى بىزنىڭ دەرگاھىمىزغا قايتۇرۇلمايدۇ دەپ ئويلايمىسەن؟ كائىناتنىڭ ئىگىسى بولغان ئاللاھ ئۈستۈندۇر، ئۇنىڭدىن باشقا ھېچ ئىلاھ يوقتۇر، ئاللاھ ئۇلۇغ ئەرشنىڭ پەرۋەردىگارىدۇر» (مۇئەننۇن سۈرىسى، 116-115-ئايەتلەر).

زېمىنغا ئىزباسار بولۇش پىرىنسىپى دېگەن ئاللاھ ئىنسانغا باشقا مەخلۇقلاردىن پەرقلىنىدۇرۇپ بەرگەن سۈپەتلەر ئارقىلىق ئىنسانىيەت دۇنياسىدا پائالىيەت قىلىشقا، ئېھتىياجلىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن ئاللاھ بويىسۇندۇرۇپ بەرگەن كائىناتتىن پايدىلىنىشقا؛ كۆز-قاراشلىرى، تاللاشلىرى، پىرىنسىپلىرى، قىممەت-قاراشلىرى ۋە چۈشەنچىلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرۈشكە ئىقتىدارىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ماددا قىممەت-قاراش ۋە توغرا پىرىنسىپنى مۇجەسسەملەشتۈرمىسە قىممىتى بولمايدۇ. پىرىنسىپ، قىممەت-قاراش ۋە چۈشەنچە ماددىدا مۇجەسسەملەشمەسە ئۇنىڭمۇ قىممىتى بولمايدۇ.

ئىزباسارلىق پەقەت ئاللاھقا يالغۇز ئىبادەت قىلىش ئاساسىدا ۋۇجۇتقا چىقىدۇ: «جىنلارنى، ئىنسانلارنى پەقەت ماڭا ئىبادەت قىلىش ئۈچۈنلا ياراتتىم» (زارىيات سۈرىسى، 56-ئايەت). ئىبادەت قىلىش ئىنساننىڭ بۇ دۇنيادا يارىتىلىشىدىكى ئاساسلىق بىرىنچى غايىدۇر.

ئىسلامنىڭ تەۋھىد ئەقىدىسى ئىنساننى ياراتقۇچى ۋە مەۋجۇدىيەت بىلەن باغلايدۇ. چۈنكى ئىنسان ئاللاھنىڭ مەخلۇقى بولۇپ، شەرىئەتنىڭ مەقسەتلىرى ۋە كۆرسەتمىسىگە قارىتا دۇنيانى گۈللەندۈرۈشكە تەكلىپ قىلىنغان ئىزباسارى (ۋەكىلى). ئىنسان، كائىنات ۋە تەبىئەت كۈچلىرى ئارىسىدا بىر بىرىنى يۆلەش ۋە دوستلۇق ئالاقىسى تېپىلىدۇ. ئىنسان بىلەن كائىنات ياكى تەبىئەت بىر بىرىگە دۈشمەن ئەمەس. كائىنات ياكى تەبىئەتتىكى ھەر قانداق نەرسە ئاللاھقا بويسۇنۇش ۋە ئۇلۇغلاش ئالاقىسى بىلەن باغلانغان. شۇنداقلا جىسىم بىلەن روھ، دىن بىلەن دۇنيا، دىن بىلەن بىلىم-مەرپەت، بىلىم-مەرپەت بىلەن ئەخلاق، دۇنيا بىلەن ئاخىرەت، ماددى دۇنيا بىلەن مېتافىزىكا دۇنياسى، سەۋەب بىلەن غايىلەرنىڭ ھەممىسى تەۋھىد ئالاقىسى بىلەن تەڭپۇڭ باغلانغان.

دېمەك، زېمىنغا ئىزباسار بولۇش ئىنسانىيەت ھاياتىنىڭ جەۋھىرى؛ ياخشى

ئىش قىلىش، ئىجادىيەت يارىتىش ۋە تەرەققى قىلدۇرۇشتىكى غايىسىدۇر.

3. ئادالەت ۋە ئوتتۇراھاللىق:

ئادالەت ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق قىلمىشىدىكى زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىكنىڭ قارمۇ-قارشىسى. ئۇ مەنىۋى، ماددى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىن ئادىل توغرا ئىنسانىي ھەرىكەتنىڭ يۈرىكى. ئادالەت ئىنساننىڭ قىلمىشلىرىغا توغرا ئادىللىق مەنىسىنى بېرىدۇ، ئەخلاىقنى ۋە توغرا خاراكتېرىنى مۇجەسسەملەشتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاللاھ ئىنسانلارنى بىرىنچى قىلىپ ئادىل ئىش قىلىشقا بۇيرۇغان. ئاللاھ ئادىللىق سۈپىتى بىلەن ئۆزىنى زۇلۇمدىن پاك تۇتقان. ئىنسانمۇ توغرا يولدىن بۇرۇلۇپ ئادالەتتىن چەتلىگەندە ئۆزىگە زۇلۇم قىلغان بولىدۇ: «ئاللاھ ھەقىقەتەن (كىشىلەر ئارىسىدا) ئادىل بولۇشقا، (جىمى خەلققە) ياخشىلىق قىلىشقا، خىش-ئەقىربالارغا سىلە-رەھىم قىلىشقا بۇيرۇيدۇ، قەبىھ (سۆز-ھەرىكەتلەر)دىن، يامان ئىشلاردىن ۋە زۇلۇم قىلىشتىن توسىدۇ. نەسىھەتنى قوبۇل قىلسۇن دەپ، ئاللاھ سىلەرگە پەندە-نەسىھەت قىلىدۇ» (نەھل سۈرىسى، 90-ئايەت).

ھاياتنىڭ مېغىزى ۋە ياخشىلىقى ئادالەتكە باغلىق، شۇڭا ئاللاھ ئىنساننى ھەر قانداق ئىشلاردا كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئادالەت ۋە ئوتتۇراھاللىقنى تۇتۇپ مېڭىشقا يوليۇرۇق بەرمەكتە. ئادالەت ھاياتنىڭ مېغىزى ۋە جەۋھىرى بولسا، ئوتتۇراھاللىق يول باشچىدۇر. چۈنكى، ھاياتتا ئوتتۇراھاللىق بولمىسا دىلىنىڭ بۇزۇلۇشىغا ئېلىپ بارىدۇ. بۇزۇلۇش زۇلۇمدۇر ۋە ئادالەتكە قارشى تۇرغانلىقتۇر. شۇڭا ئوتتۇراھاللىق بولماي تۇرۇپ ئادالەت مەۋجۇد بولمايدۇ. ئوتتۇراھاللىق ئەۋج ئالغان يەردە ئادالەت يۇقىرى ئورۇن ئالغان بولىدۇ، رەھىمدىللىك كېڭەيگەن ۋە بىر-بىرىگە ئىگە بولۇش قانات يايدىغان بولىدۇ.

رەسۇلۇللاھ: «زۇلۇم قىلىشتىن ساقلىنىڭلار، بولمىسا قىيامەت كۈنى ئېغىر زۇلۇمغا قالىسىلەر. تەمەخور بېخىللىقتىن ساقلىنىڭلار، چۈنكى تەمەخور بېخىللىق سىلەردىن ئىلگىرىكى مىللەتلەرنى ھالاك قىلىشقا سەۋەب بولغان» دېگەندى. (مۇسلىم رىۋايەت قىلغان).

ئادىل ئىش قىلىش ۋە ئادالەتنى تەتبىقلاش ئىسلام شەرىئىتىدىكى ئەڭ بۈيۈك پرىنسىپ ھېسابلىنىدۇ. قۇرئان كەرىم چوڭ-كېچىك ئادالەتكە بۇيرۇغان: «ئاللاھ ھەقىقەتەن (كىشىلەر ئارىسىدا) ئادىل بولۇشقا، (جىمى خەلققە) ياخشىلىق قىلىشقا،

خىش-ئەقربالارغا سىلە-رەھىم قىلىشقا بۇيرۇيدۇ، قەبىھ (سۆز-ھەرىكەتلەر)دىن، يامان ئىشلاردىن ۋە زۇلۇم قىلىشتىن توسىدۇ. نەسىھەتنى قوبۇل قىلسۇن دەپ، ئاللاھ سىلەرگە پەند-نەسىھەت قىلىدۇ» (نەھل سۈرىسى، 90-ئايەت).

ئادىل ئىش قىلماسلىق ھارامدۇر: «بىرەر قوۋمگە بولغان ئۆچمەنلىكلىكلەر (ئۇلارغا) ئادىل بولماسلىقلىقلارغا سەۋەب بولمىسۇن، (دۈشمىنىڭلارغا) ئادىل بولۇڭلار، بۇ (يەنى ئۇلارغا ئۆچمەن تۇرۇپ ئادىل بولۇشۇڭلار) تەقۋادارلىققا ئەڭ يېقىندۇر، ئاللاھتىن قورقۇڭلار...» (مائىدە سۈرىسى، 8-ئايەت).

قۇرئان كەرىم ئادالەتنى سىياسەتنىڭ ئاساسىي قىلىپ بەلگىلىگەن ۋە بارلىق كىشىلەر ئارىسىدا ئادىل بولۇشقا بۇيرۇغان: «شۈبھىسىزكى، ئاللاھ سىلەرنى ئامانەتلەرنى ئىگىسىگە قايتۇرۇشقا، كىشىلەر ئارىسىدا ھۆكۈم قىلغاندا ئادىل ھۆكۈم قىلىشقا بۇيرۇيدۇ». (نسا سۈرىسى، 58-ئايەت).

قانۇندىن چىقىپ كەتكەنلەر بىلەن بولغان تالاش-تارتىشتىمۇ ئادىل مۇئامىلە قىلىشقا بۇيرۇغان: «ئۇلار(ئاللاھنىڭ ئەمرىگە) قايتسا، ئۇلارنىڭ ئارىسىنى (ھېچبىر تەرەپكە يان باسماستىن) ئادىللىق بىلەن تۈزەپ قويۇڭلار، (ھەممە ئىشتا) ئادىل بولۇڭلار، ئاللاھ ھەقىقەتەن ئادىللارنى دوست تۇتىدۇ». (ھوجۇرات سۈرىسى، 9-ئايەت).

ئىسلام دىنى ئۈممەت ئارىسىدا بىرلىككە چاقىرىمۇ ئەقىدە، ئىدىيە، ئېقىم جەھەتتە تۈرلۈك بولۇشنى ئېتىراپ قىلغان. ئىسلامنىڭ بۇ پرىنسىپى غەيرى مۇسۇلمانلارنى ئەقىدە ۋە ئىدىيە جەھەتتىن قوبۇل قىلىشقا، ئۇلارغا ئادىل مۇئامىلە قىلىشقا ۋە ئۇلار بىلەن تىنىچ چىقىشىپ ياشاشقا شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. ئىسلام تارىخى بۇنىڭ جانلىق پاكىتى. ئىسلام دۆلىتىدە غەيرى مۇسۇلمانلار چوڭ ھوقۇقلار بىلەن بەھرىمەن بولغان.

ئوتتۇراھاللىق ئىككى ناھەقچىلىق ئوتتۇرىسىدىكى ھەقىقەتتۇر، ئىككى زۇلۇم ئارىسىدىكى ئادالەتتۇر، ئىككى تەرەپلىمە چېكىدىن ئاشۇرۇۋېتىشتىكى ئوتتۇراھاللىقتۇر. چېكىدىن ئېشىشنى رەت قىلىپ ھەقىقەت، ئادالەت ۋە ئوتتۇراھاللىق تەرەپلىرىنى بىرلەشتۈرگەن تەڭپۇڭ ئادىل پوزىتسىيەدۇر.

ئىسلامدىكى ئوتتۇراھاللىق ئىسلام تەسەۋۋۇرىدا: روھ بىلەن ماددا، دۇنيا بىلەن ئاخىرەت، دىن بىلەن دۆلەت، شەخس بىلەن ئۈممەت، ئىدىيە بىلەن رېئاللىق،

ماتېرىياللىق بىلەن ئىدىئالىيلىق، مەقسەت بىلەن ۋاسىتە، تۇرغۇن مەسىلىلەر بىلەن ئۆزگىرىشچان مەسىلىلەر ئارىسىنى، كونا بىلەن يېڭى ئارىسىنى، ئاساسىي مەسىلە بىلەن تارماق مەسىلە ئارىسىنى، ئەقىل بىلەن ئەقىل ئارىسىنى، خاسلىق بىلەن خەلقئارالىق ئارىسىنى، ھەق بىلەن كۈچ- قۇۋۋەت ئارىسىنى، ئىزدىنىش بىلەن تەقلىدچىلىك ئارىسىنى، دىن بىلەن پەن ئارىسىنى ۋە ئومۇملۇق بىلەن خاسلىق ئارىسىنى... بىرلەشتۈرىدىغان مېتودتۇر.

4. ئەركىنلىك:

ئىسلامدا ئىنسان ئەركىنلىكى ئىنساننىڭ ئىنسانلىقىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم زۆرۈرىيەتلەرنىڭ قاتارىدىن. ئەركىنلىك ئىنسانىي زۆرۈرىيەتنىڭ قاتارىدىكى بىر زۆرۈرىيەت، ئىلاھى پەرز ۋە شەرىئى ۋاجىبتۇر. ئەركىنلىك بولمىسا ئىنسان ئىنساندەك ھاياتنىڭ تەمىنى تېتىيالمىدۇ.

ئىنساننىڭ باشقا مەخلۇقلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە ئورنى ۋە زېمىنىغا ئىزباسار بولۇش ئىقتىدارى ئاللاھنىڭ ئىنساننى ھۆرمەتلەش ئىپادىسىدۇر. ئىنساننىڭ ئىقتىدار ۋە ئىمكانىيەت دائىرىسىدە ئىش قىلىش ئەركىنلىكى ئىنساننىڭ ئىرادىسى ۋە قانائەتلىنىشىدىكى ئەركىن ئىپادىلەش ھەققىدۇر: «شەك-شۈبھىسىزكى، بىز ئىنسانلارنى ھۆرمەتلىك قىلدۇق، ئۇلارنى قۇرۇقلۇقتا (ئۇلاغ ۋە قاتناش ۋاسىتىلىرىغا) مىندۈردۇق، دېڭىزدا (كېمىلەرگە) چىقاردۇق، ئۇلارنى شېرىن يېمەكلىكلەر بىلەن رىزىقلاندۇردۇق، ئۇلارنى مەخلۇقاتلىرىمىزنىڭ نۇرغۇنىدىن ئۈستۈن قىلدۇق» (بەنى ئىسرائىل سۈرىسى، 70-ئايەت).

ئىسلامدىكى ئەركىنلىك ھاياتنىڭ مەنىسىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇپ بېرىدۇ، ئەركىنلىك ھەقىقىي ھاياتلىقنىڭ ئىپادىسى. ئەركىنلىك «ھايات»لىق بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى قۇللۇق ئۆلۈم، ئەركىنلىك ھاياتلىقتىن ئىبارەت. شۇ سەۋەبتىن ئىسلام دىنى ئەركىنلىكنى ئاساسلىق مەقسەتلىرىنىڭ قاتارىدىن قىلىپ بەلگىلىگەن. ئىسلام شەرىئىتى ئىنسان ھوقۇقىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرىدىغان «دىن، جان، ئەقىل، ئابروي ۋە مال-مۈلۈك»نى ھېمايە قىلىشنى ئىلاھى پەرز ۋە شەرىئى مەسئۇلىيەت قىلىپ بەلگىلىگەن. بۇ پەرزلەردىن ۋاز كېچىشكە بولمايدۇ. ئىسلام دىنى ھاياتنى قوغداشنى ئىلاھى پەرز ۋە شەرىئى ۋاجىپ ئىش دەپ قارايدۇ، جان ئىگىسىنىڭ جان مەسىلىسىدە سۇسلۇق قىلىشى توغرا بولمايدۇ.

ئەركىنلىك ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ:

بىرىنچى تۈرى: ۋىجدانغا ئالاقىدار شەخسى ئەركىنلىك بولۇپ، ئىنساننىڭ ئەقىدە ۋە كائىنات نەزەرىيەسىدىكى قانائەتلىنىشىگە ئالاقىدار بولىدۇ. ھېچ بىر ئىنسان يەنە بىر ئىنسانغا ئەقىدە ۋە ئالەم نەزەرىيەسىنى (دەۋەت قىلىش ۋە ئىزاھلاشتىن باشقا) تېكىش ياكى ئارىلىشىش ھەققى بولمايدۇ: «سەن (ئۇلارغا) ۋەز-نەسىھەت قىلغىن، سەن پەقەت (ئۇلارغا) ۋەز-نەسىھەت قىلغۇچىسىن. سەن ئۇلارنى ئىمانغا مەجبۇرلىغۇچى ئەمەسەن» (غاشىيە سۈرىسى، 21، 22-ئايەتلەر).

ئىككىنچى تۈرى: ئىجتىمائىي، ئىنسانىي ئالاقە ۋە مەنپەئەت ئالماشتۇرۇش دائىرىسىدە ئىش-ھەرىكەت قىلىش ئەركىنلىكى. بۇ ئەركىنلىكنىڭ جەمئىيەتنىڭ كېڭەش مەجلىسى يولغا قويغان جەمئىيەت ئەزالىرى ئارىسىدا ماسلىشىپ ئىش قىلىش دائىرىسى بار بولىدۇ. شۇڭا بىرەر ئادەم ئادىل توغرا مەقسەتلىرىنى توسالغۇسىز ئىشقا ئاشۇرۇش ھەققىگە ئىگە، بىراق بۇ ئەركىنلىك باشقىلارنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان دەرىجىدە ئىجتىمائىي قالايمىقانچىلىققا ئېلىپ بارماسلىقى لازىم. چۈنكى ئىسلامدىكى ئەركىنلىك مەسئۇلىيەتكە باغلانغان ئەركىنلىكتۇر.

5. مەسئۇلىيەت:

ئىنسان ئۆزىدىكى توغرا تەۋھىد خاراكتېرى ۋە ئىلمىي ئىدراك ئىزباسارلىق ئىقتىدارى ئارقىلىق ئىقتىدار ۋە ئىمكانىيەت دائىرىسى ئىچىدە قارار ئېلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالايدۇ. ئالغان قارارلىرى ۋە تاللاشلىرىدىن مەسئۇلىيەتكە تارتىلىدۇ. ياخشى ئىش قىلغان بولسا مۇكاپات، يامان ئىش قىلغان بولسا جازاغا ئۇچرايدۇ.

«شەخسى مەسئۇلىيەت» ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تايىنىدىغان ئاساسنىڭ ئۇلى. بۇ قائىدە ئىنساننى «ئىش-ھەرىكەت قىلساڭ نەتىجىگە ئېرىشىسەن» دېگەن ئۇقۇم ئاساسىدا تەربىيەلەيدۇ. كىم ياخشىلىق قىلسا ياخشىلىقنى قولغا كەلتۈرىدۇ، كىم يامان ئىش قىلسا يامان نەتىجىگە ئېرىشىدۇ. كىم تەرەققىيات ئۈچۈن ھەرىكەت قىلسا تەرەققىياتنىڭ مېۋىسىنى قولغا كەلتۈرىدۇ، كىم تەرەققىياتقا ئىنتىلمىسە قالاقلىق ۋە مەدەنىيەتسىزلىكنىڭ دەردىنى تارتىپ پاسسىپ ۋە خار ھالدا ياشايدۇ.

قۇرئان كەرىم: «بىر ئادەم يەنە بىر ئادەمنىڭ گۇناھىنى ئۈستىگە ئالمايدۇ، ئىنسان نېمىگە ئىنتىلسە شۇنىڭغا ئېرىشىدۇ، ئىنسان ئىنتىلىشى ۋە ھەرىكىتىنىڭ

نەتىجىسى پات ئارىدا كۆرۈلىدۇ» دەيدۇ، (نەجم سۈرىسى، 40-38).

دېمەك، ھەر قانداق بىر مۇسۇلمان مۇسۇلماندارچىلىق مەسئۇلىيىتىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ھەر بىر ئادەمگە مەسئۇلىيەت يۈكلەنگەن. تىجارەتچى، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى-خىزمەتچى، دېھقان، ھۈنەرۋەن، ئوقۇغۇچى، ئالىم، كادىر...لاردىن ئىبارەت ھەممىسىنىڭ ئىسلامنى ئۆزىگە تەتبىقلاش، ئىسلام كۆرسەتمىسى بويىچە ياشاش ۋە باشقىلارغا يەتكۈزۈش مەسئۇلىيىتى بار. شۇنداقلا جەمئىيەتتە باشقىلارنى ياخشى ئىشلارغا يېتەكلەش ۋە جەمئىيەتتىكى رەزىل، ناچار ۋە پاسسىپ ئىشلارنى چەكلەش مەسئۇلىيىتىمۇ بار. مۇسۇلمان دەپ دەۋا قىلىشىڭىز مەسئۇلىيىتىڭىزنى بىلىڭ ۋە ئىجرا قىلىڭ. مەن مۇسۇلمان ئەمەس دېسىڭىز، ئۇ ۋاقىتتا سىز پەقەت ئۆزىڭىزدىنلا مەسئۇل بولىسىز... ھېسابى قىيامەت كۈنى ئاللاھنىڭ ئالدىدا بولىدۇ... ئاللاھ بۇ توغرىدا: «كىمكى زەررىچىلىك ياخشى ئىش قىلىدىكەن، ئۇنىڭ مۇكاپاتىنى كۆرىدۇ. كىمكى زەررىچىلىك يامان ئىش قىلىدىكەن، ئۇنىڭ جازاسىنى تارتىدۇ، دەيدۇ. (زەلزەلە سۈرىسى، 7-ئايەت).

6. غايە:

ئىنسان تەۋھىد خاراكتېرى، ئىزباسارلىق ئىمتىيازى، ئاللاھ ئاتا قىلغان ئىدراك ۋە بىلىم-مەرىپەت ئارقىلىق، شۇنداقلا كائىنات نىزامىنىڭ ئاجايىپ سىستېمىلىق يارىتىلغانلىقىنى كۆرگەنلىكىگە قارىتا ھاياتلىق ۋە مەۋجۇدىيەتنىڭ چوقۇم غايىلىك يارىتىلغانلىقىنى تونۇپ يېتەلەيدۇ: «ئاسماننى، زېمىننى ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى نەرسىلەرنى ئويىناپ ياراتقىنىمىز يوق (يەنى ئۇلارنى بىكار ياراتماستىن، قۇدرىتىمىزنىڭ ئالامەتلىرى سۈپىتىدە ياراتتۇق». (ئەنئىبا سۈرىسى، 16-ئايەت).

قۇرئاننىڭ ئالەم نەزەرىيىسىدە ئىنسان ھاياتىنىڭ مەنىسى ۋە مەقسىتى بار: «سەلەردىن قايسىڭلارنىڭ ئەمەلى ئەڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى سىناش ئۈچۈن، ئاللاھ ئۆلۈمنى ۋە تىرىكلىكنى ياراتتى» (مۇلك سۈرىسى، 2-ئايەت).

ئىنساننىڭ، بۇ ھاياتلىقتا رېئاللىققا ئايلاندۇرغان ئىشلىرىنىڭ ھەقىقىي مېۋىسى ئەبەدىي ئاخىرەت ھاياتىغا قەدەر سوزىلىدۇ: «ئاسمان ۋە زېمىندىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئاللاھنىڭ مۈلكىدۇر، ئاللاھ يامانلىق قىلغانلارنى قىلمىشلىرىغا قاراپ جازالايدۇ، ياخشىلىق قىلغانلار چىرايلىق مۇكاپات بېرىدۇ» (نەجم سۈرىسى، 31-ئايەت). ئىنساننىڭ ئىش-ھەرىكەتلىرىگە قارىتا ھېساب بەرمەي ياكى مۇكاپات

ۋە جازاغا ئېرىشمەي بۇ دۇنيا خوشلىشىشى ئەقىل ياكى ئادالەت ياكى ۋىجدان ياكى دىن ياكى ئىنساننىڭ ساپ خاراكتېرىگە ئۇيغۇن ئىش ئەمەس.

7. ئەخلاق:

كائىنات ياراتقۇچىسىنىڭ بارلىقى، ئۇ زاتىنىڭ يەككە-يېگانىلىقى ۋە چەكسىز قۇدرىتىنى ھېس قىلىش ئىنساندىكى تەبىئىي ئىدراك تۇر. ياراتقۇچى بولغانىكەن كائىنات ۋە مەۋجۇدىيەتنىڭ غايىسى بولىدۇ. كائىنات ۋە مەۋجۇدىيەتنىڭ يۇقىرى ئەخلاقىي غايىلەر ئۈچۈن يارىتىلغانلىقى ھەقىقەت. ئەخلاقىي غايە ئىنسان ھايات يۆلىنىشىدە ئىسلاھات ۋە گۈللەندۈرۈش ياكى ھەددىدىن ئېشىش ۋە بۇزغۇنچىلىق يولىنىڭ قايسى بىرىنى بىلىش ۋە مەسئۇلىيەت ئاساسىدا تاللىشىدا ئىپادىلىنىدۇ: «ئاللاھ ھېچكىمنى تاقىتى يەتمەيدىغان ئىشقا تەكلىپ قىلمايدۇ. كىشىنىڭ قىلغان ياخشىلىقى (نىڭ ساۋابى) ئۆزىگىدۇر، يامانلىقى (نىڭ جازاسى مۇ) ئۆزىگىدۇر» (بەقەر سۈرىسى، 286- ئايەت).

ئىنساندىكى توغرا روھىي خاراكتېر تۇيغۇسى ئىنسان تەبىئىتىدىكى دىنىي ۋە ئەخلاقىي ھېس تۇيغۇنىڭ ئاساسىي. ئىنساننىڭ ئىستىلىنى روھنىڭ نۇرى ۋە ۋىجداننىڭ كۈچى كونترول قىلىپ تۇرىدۇ.

ئەخلاق ھەر بىر مەدەنىيەتنىڭ جەۋھىرى ۋە ئاساسىي، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە تارىخ بويى مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش سىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەخلاق ئىنسان ئۈچۈن ھاياتلىق ۋە مەۋجۇدىيەتنىڭ روھىدۇر. ئىسلام دىنىنىڭ جەۋھىرىمۇ ئەخلاق تۇر. ئەخلاق ھايات مېتودىنى تەمسىل قىلىدۇ.

ئىسلامدىكى ھەر بىر ھۆكۈم ۋە مەسىلىلەر ئەخلاققا چېتىلىپ كەتكەن. ئەقىدە ۋە ئىبادەتمۇ ئەخلاقتىن ئايرىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەر بولۇپ ئەۋەتىلىشىدىكى ھالقىلىق سەۋەبلەرنىڭ بىرى «ئەخلاق» دەپ بەلگىلەنگەن. ئىسلام شەرىئىتى بارلىق كۆرسەتمىلىرى بىلەن ئەخلاقنىڭ ئەمەلىي ئىپادىلىشىدۇر.

8. كېڭەش ئاساسىدا ئىش قىلىش:

ئىنسان زېمىننى گۈللەندۈرۈش ۋە زېمىننى ئادا قىلىش ئۈچۈن ئىزباسار قىلىپ يارىتىلدى: «ئۇ سىلەرنى زېمىندىن (يەنى تۇپراقتىن) ياراتتى ۋە سىلەرنىڭ زېمىننى

گۈللەندۈرۈشكەلەرنى تەلەپ قىلدى» (ھۇد سۈرىسى، 61-ئايەت). شۇڭا بىلىم-مەرىپەت ئارقىلىق گۈللەندۈرۈشكە كۈچ-قۇۋۋەت بېرىلدى، ئىختىيارلىق بىلەن بىرگە ئەركىنلىك ۋە ئىقتىدار بېرىلدى. ۋىجداندا ياخشىلىق، ئىسلاھات ۋە گۈللەندۈرۈش مەقسىتىنى تەقەززا قىلىدىغان توغرا روھى خاراكتېر بېرىلدى.

زېمىننى گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت ئىزباسارلىق ۋەزىپىسى ھەر بىر ئىنساننىڭ يەككە مەسئۇلىيىتى بولسىمۇ، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئىنسان تۈرى ۋە جەمئىيەتكە ئالاقىدار ئىجتىمائىي ۋەزىپىدۇر. ئىزباسارلىق ئەركىنلىك ۋە ئىنسانىي مەسئۇلىيەتچانلىققا مۇھىم كۆلەم ئاتا قىلىدۇ، چۈنكى مەسئۇلىيەتچانلىق ئىسلاھات ۋە گۈللەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدىغان غايىدۇر.

مانا مۇشۇ يەردە يەككە ۋە كوللېكتىپنىڭ يوللۇق ھوقۇقلىرىنى ھىمايە قىلىش ئۈچۈن كوللېكتىپ كېڭەش ئېلىپ بارىدىغان كېڭەشنىڭ رولى يېتىپ كېلىدۇ. كېڭەش شەخس، كوللېكتىپ ۋە ئىنسانىيەت ھاياتىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى، بەلكى ئىزباسارلىق ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن بولمىسا بولمايدىغان مۇھىم قورال. كېڭەش ئاساسىدا ئىش قىلىش ئىنسانلارنىڭ ھۆرمىتى، ئەركىنلىكى، مەسئۇلىيىتى ۋە غايىلىرىنى ھىمايە قىلىشتىكى مۇھىم قورال. ئۇ ئىنساننىڭ قىلمىشلىرىنى ئىدارە قىلىش، ئىنساننىڭ ساغلام ئىدىيەسىنى ئىستېمال قىلىش ۋە كوللېكتىپ ھالدا قانائەت ھاسىل قىلىش پرىنسىپىدۇر. شۇنداقلا سۆھبەتلىشىش، ئوتتۇراھال يول تۇتۇش، ئالاقە ئورنىتىش، ماسلىشىش ۋە كەڭ قورساق بولۇشنىڭ ۋاستىسىدۇر.

كېڭەش مىللەت ۋە ئۈمىمەتنى مۇستەبىتلىك، زوراۋانلىق، زۇلۇم، چېكىدىن ئېشىش ۋە بۇزۇقچىلىق قىلىشتىن ھىمايە قىلىدىغان زۆرۈر ھىمايە قورال. شۇنداق بولغاندا ئۈمىمەت ھۆكۈمەتنى باشقۇرۇپ تۇرىدۇ ۋە مەنپەئەتلىككە بويسۇندۇرالايدۇ. كېڭەش يوقالغاندا ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئۈمىمەتنى شەخسى مەنپەئەتلىككە بويسۇندۇرۇۋالىدۇ، ھوقۇق ۋە بايلىقنى يالغۇز ئىگىلىۋالىدۇ. ئويۇن كۈلكىسى ۋە كۆڭلىنىڭ يولسىز تەلەپلىرى ئۈچۈن جەمئىيەتتىكى ئىقتىدار، ئىجادىيەت ۋە گۈللىنىش ئىمكانىيەتلىرىنى يوقىتىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەركىنلىك ۋە كېڭەشنىڭ مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى ياكى ۋەيران بولۇشىدا ئالاھىدە ئەھمىيىتى بار.

قۇرئان كەرىم كېڭەش ئاساسىدا ئىش قىلىشنى پەرەز قىلغان، ئاللاھ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى ساھابىلەر بىلەن كېڭەش قىلىشقا بۇيرۇپ: «ئۇلار

بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئىش قىلغىن» دەيدۇ. (ئال ئىمران سۈرىسى، 159-ئايەت). ئىسلام دىنىمىزدا كېڭەش ۋە مەسلىھەت ئاساسىدا ئىش قىلىش مۇسۇلمانلارنىڭ ئالاھىدە سۈپەتلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان: «ئۇلار ئىشلىرىنى مەسلىھەت بىلەن قارار قىلىشىدۇ» (شۇرا سۈرىسى، 38-ئايەت).

ئىجتىمائىي ئىشلارنى كېڭەش ۋە مەسلىھەت بىلەن بىر تەرەپ قىلىش ئىسلامدىكى ئۆزگەرمەس پرىنسىپ بولۇپ ئىلاھىي پەرزدۇر.

9. ئەركىنلىك ۋە كېڭەش مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن مۇھىم:

مۇستەبىتلىك، زۇلۇم ۋە بۇزغۇنچىلىق ئەركىنلىك ۋە كېڭەش بىلەن بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدۇ. چۈنكى زۇلۇم ۋە بۇزغۇنچىلىق بىلىمسىزلىك، ئازدۇرۇش ۋە ساختىلاشتۇرۇش زۇلمىتىدىن باشقا ئورۇندا بازار تاپالمىدۇ. كېڭەش بىلەن ئىش ئېلىپ بارىدىغان ئەركىن كىشىلەرنى ھەر زاماندا ئازدۇرغىلى بولمايدۇ. ئادالەت ئەركىنلىك ۋە كېڭەشنىڭ نەتىجىسى. ئەركىنلىك ۋە كېڭەش ئادالەتسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدۇ. ئەركىنلىك ۋە كېڭەشنىڭ مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ياكى ۋەيران بولىشىدا، مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش ۋە ياكى تۆۋەن ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشىدا ئايرىلماس مۇناسىۋىتى بار.

قايسى بىر ئورگان كېڭەشنى مېتود قىلىپ ماڭىدىكەن جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنى ھىمايە قىلالايدۇ، قالايىمقانچىلىق ۋە بۇرۇلۇشنىڭ ئۇرۇقلىرىنى يوقىتالايدۇ، ئەركىنلىكنى قوغدىيالايدۇ ۋە ئىجادىيەتكە كەڭرى مەيدان ھازىرلاپ بېرەلەيدۇ.

10. ئومۇميۈزلۈك ئىلمىي قانۇنىيەتلەرنى بىلىش:

ئىنسان خاراكتېرى، مەۋجۇدىيەت قانۇنىيەتلىرى ۋە ھايات رېئاللىقىنى ئويىپىكتىپ ئەقلى تونۇپ يېتىش ھاياتىنى ۋە مەۋجۇدىيەتنى چۈشىنىشنىڭ يولى. ئومۇميۈزلۈك قانۇنىيەتلەرنى ئىلمىي ۋە ئەقلى جەھەتتىن تونۇپ يەتمىگەندە خۇراپات، قالايىمقانچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق كېلىپ چىقىدۇ، ئىسلامنىڭ تەۋھىد ئاساسىدىكى ئالەم نەزەرىيەسىنىڭ خاراكتېرى خۇنۇكلىشىپ سەت كۆرۈنىدۇ، مەسئۇلىيەت ئېڭى يوقىلىشقا باشلايدۇ: «پەرۋەردىگار بىز شۇنداق زاتتۇركى، ھەممە نەرسىگە (ئۆزىگە

مۇناسىب)شەكىل ئاتا قىلدى، (ئاندىن ئۇلارغا ياشاش يوللىرىنى، پايدىلىنىدىغان نەرسىلىرىنى)كۆرسەتتى» (تاھا سۈرىسى، 50-ئايەت).

سەۋەب-چارە قانۇنىيىتى بىلەن ئىزباسارلىق بىر بىرىدىن ئايرىلمايدۇ، ئايرىلىپ قالسا ھايات قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ، مەسئۇلىيەتسىزلىك شەكىللىنىدۇ، شۇنداقلا نادانلىق، ئاڭسىزلىق ۋە خاتا چۈشەنچە پەيدا بولىدۇ. ئىلمىي سەۋەب-قانۇنىيەتلىرىنى ئىنكار قىلىش ھاياتنىڭ ھەقىقەتلىرىنى ئىنكار قىلغانلىقتۇر.

ئىزباسارلىق دېگەن ئىنسانىي ئىرادە ۋە ئىش-ھەرىكەت قىلىش ئىقتىدارى دېگەن بولىدۇ. ئۇ ئىرادە مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىش؛ تەۋھىد، غايە ۋە ئەخلاق پرىنسىپلىرى ئاساسىدا ئىش-ھەرىكەت قىلىش دېمەكتۇر.

ۋەھىي بىلەن كائىنات قانۇنىيەتلىرى ۋە ئەقىل ئارىسىدىكى ساغلام ئالاقىدە ئىنسان خاراكتېرى ۋە كائىنات قانۇنىيەتلىرى ۋەھىينىڭ تېمىسى بولىدۇ. ئەقىل ۋەھىي مەسىلىلىرىنى ھېس قىلىشقا ۋە ئىنساننى توغرا يۆلىنىشكە سېلىشقا ياردەم بېرىدىغان ۋاستە ۋە قورالدۇر.

ئەگەر مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقلى مېتود يۆلىنىشى گرېكلار مەنتىق (لوگىكا) نىڭ شەكىللىرى، پەلسەپىسىنىڭ خىيال ۋە خۇراپاتلىرى بىلەن تەسىرلەنمىگەن بولسا، مۇسۇلمانلار مەدەنىيەتنىڭ دەسلەپكى ئاساس سالغۇچىلىرى بولغان بولار ئىدى. چۈنكى مۇسۇلمانلار قۇرئان كەرىمنىڭ ئالەم نەزەرىيەسى بىلەن تۈرلۈك بىلىم-مەرىپەتلەرنى ئىگىلەشكە لايىقەتلىك ئىدى. ئەگەر ئىلمىي قانۇنىيەتلەرگە ئېسىلىپ ماڭغان بولسا، كېيىنكى باشقا مىللەتلەردىن كۆپ نەتىجە ياراتقان بولاتتى.

شۇڭا مۇسۇلمانلار قۇرئاننىڭ كۆرسەتمىسى ئاساسىدا بىلىم-مەرىپەت، تەلىم-تەربىيە ۋە مەدەنىيەت ئېڭىنى ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق مۇستەھكەم قەدەم بىلەن ئومۇميۈزلۈك كائىنات قانۇنىيەتلىرى ۋە مېتودلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى كېرەك.

قۇرئاننىڭ ئالەم نەزەرىيەسى ئارقىلىق مەدەنىيەت، تەلىم-تەربىيە يۆلىنىشىنى ئىسلاھ قىلىش لازىم. چۈنكى مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە تەلىم-تەربىيەنى ئىسلاھ قىلىش ۋىجدان تەربىيەسى، ئۈممەتنىڭ ئىدىيەسى ۋە ئىلمىي ئورگانلىرىنى قۇرۇپ چىقىشتا، شۇنداقلا ئىلمىي ۋە يېتەكچى رەھبەرلەرنى يېتىشتۈرۈشتە ئاساستۇر.

پەرزەنتلەرنى تەربىيەلەشتىن ئىلگىرى مەرىپەت ۋە ۋىجدان قۇرۇلمىسىنىڭ ئاساسىي بولغان ئىسلامنىڭ ئالەم نەزەرىيەسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كېرەك. شۇنداق بولغاندا مۇسۇلمانلار تەۋھىد خاراكتېرىدىكى ئەخلاىلىق ۋە تەرەققىيپەرۋەر ئىجابىي ساپ ئەقىدىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلەيدۇ.

ئىلاھىي ۋەھىي، ساغلام خاراكتېر ۋە كائىنات قانۇنىيەتلىرىنى مەرىپەتنىڭ مەنبەسى قىلىپ تۇتۇپ مېڭىش؛ ئەقىل يۈرگۈزۈش ۋە تەكشۈرۈشنىڭ قورالى دەپ قاراش ئىدىيە تىكلەش، بىلىم-مەرىپەت ئىگىلەش، مائارىپ ئورگانلىرىنى ئىسلاھ قىلىش، ساغلام ۋىجدانلىق ئەۋلادلارنى يېتىشتۈرۈش ۋە توغرا مەنىۋى ئەقىدىنى قۇرۇپ چىقىشنىڭ ساغلام يولىدۇر. چۈنكى بۇ ئامىللار توغرا مەرىپەت، پەزىلەتلىك ئەخلاق، پاك ۋىجدان، ئادالەت، مېھرىبانلىق، تىنچلىق ۋە گۈللەندۈرۈش مەدەنىيىتى بىلەن بەھرىمەن بولىدىغان مەدەنىيەتلىك مۇسۇلماننى يېتىشتۈرۈشنىڭ ئامىللىرىدۇر: «ئاللاھ ئىچىڭلاردىكى ئىمان ئېيتقان ۋە ياخشى ئەمەللەرنى قىلغان كىشىلەرگە، ئۇلاردىن بۇرۇن ئۆتكەنلەرنى زېمىندا ھۆكۈمران قىلغاندەك، ئۇلارنىمۇ چوقۇم ھۆكۈمران قىلىشىنى، ئۇلار ئۈچۈن تاللىغان دىننى چوقۇم مۇستەھكەم قىلىپ بېرىشىنى ۋە ئۇلارنىڭ قورقۇنچىسىنى ئامانلىققا ئايلاندۇرۇپ بېرىشىنى ۋەدە قىلدى، ئۇلار ماڭا ئىبادەت قىلىدۇ، ماڭا ھېچ نەرسىنى شېرىك كەلتۈرمەيدۇ. شۇ ۋەدىدىن كېيىن كاپىر بولغانلار ئاللاھنىڭ ئىتائىتىدىن چىققۇچىلاردۇر» (نۇر سۈرىسى، 55-ئايەت).

11. دۇنياۋىلىق:

ئىسلامنىڭ خىتابى بارلىق ئىنسانىيەتكە قارىتىلغان، ئىسلامنىڭ ۋاستىسى ئىلمىي قانۇنىيەتتۇر، ھۆججىتى ۋە ۋەزىپىسى «ئوقۇ» ناملىق كىتابتۇر، غايىسى ئادالەت ۋە تىنچلىقتۇر. چۈنكى ئادالەت بولمىسا خەلقئارالىق ھالەت ۋە تىنچلىق ھاسىل بولمايدۇ. ئادالەت، بىلىم-مەرىپەت، دۇنياۋىيلىق ۋە تىنچلىق ئارقىلىق خۇراپات، زۇلۇم ۋە تاجاۋۇزچىلىققا ئورۇن بولمايدۇ.

خەلقئارالىق ياكى دۇنياۋىيلىق ئالاقە ئورنىتىش، قېرىنداشلىق، كۆيۈنۈش، پايدا-مەنپەئەتلەرنى ئادىل ئالماشتۇرۇش ۋە ئىنسانلار ئارىسىدا تىنچلىق ئورنىتىشقا باغلىق. ئىسلام دىنى كەلگەندىن تارتىپ ئىنسانىيەت قاتنىشىۋاتقان ئىلمىي ۋە دۇنياۋىيلىق باسقۇچ ئىنسانىيەتنى ئورتاق نۇقتىلاردا بىرلىشىشكە چاقىرىدۇ: «ياخشى

ئىشقا ۋە تەقۋادارلىققا ياردەملىشىڭلار، گۇناھقا ۋە زۇلۇمغا ياردەملەشمەڭلار»
(مائىدە سۈرىسى، 2-ئايەت).

12. تىنچلىق:

تەۋھىد ۋە ئىنسانىيەت بىرلىكى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئىسلامنىڭ ئالەم نەزەرىيەسى ئىسلام ۋەزىپىسىنىڭ دۇنياۋى ئىكەنلىكىنى تەقەززا قىلىدۇ. شۇنداقلا تىنچلىقنىڭ ئىسلام تەلەپ قىلىۋاتقان دۇنياۋىي قۇرۇلمىنىڭ مۇستەھكەم ھەيكىلى بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. شۇڭا تىنچلىق ئەسلى قائىدە، ئۇرۇش ئايرىم ھالەتتۇر.

قۇرئاننىڭ ئالەم نەزەرىيەسىدە تىنچلىق ئادالەت ۋە ئىنسانىيەت بىرلىكى ئۈچۈن پىرىنسىپتۇر. گىرەلىشىپ كەتكەن ئىنسانىيەت ئالاقىسىنى تىنچلىق پىرىنسىپى كونترول قىلىپ تۇرۇشى كېرەك.

ئىسلامنىڭ مەنىسى تىنچلىق دېگەن بولىدۇ. چۈنكى ئىسلام ئىنساننىڭ ئۆزى، ئائىلىسى، جەمئىيىتى ۋە ئەتراپىدىكى كىشىلەرگە تىنچلىق ئېلىپ كېلىدۇ.

تىنچلىق ئىسلامنىڭ مەشھۇر پىرىنسىپلىرىنىڭ بىرى. تىنچلىق ھەمكارلىق، تونۇشۇش ۋە ئىنسانىيەت ئارىسىدا ياخشىلىقنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن ئەسلى قائىدىدۇر. باشقىلار تىنچلىققا رېئايە قىلسا مۇسۇلمانلار ۋە باشقىلار ئىنسانىي قېرىنداشتۇر.

ئىنساننىڭ مەۋجۇد بولۇشىدىكى بىۋاسىتە نىشان بۇ دۇنيانى ئاۋات قىلىش ۋە گۈللەندۈرۈشتۇر. گۈللەندۈرۈشنىڭ بىرىنچى پىلانى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، خاراب قىلىش ۋە ۋەيرانچىلىققا پۇرسەت بەرمەسلىكتە نامايان بولىدۇ. خاتىرجەملىك گۈللەندۈرۈشنىڭ تۈرتكىسى. تىنچلىق شۇنداقلا ئىنساننىڭ ھاياتى، ھۆرمىتى، ئەركىنلىكى ۋە ئىرادىسى ئۈچۈن كېپىلدۇر.

تىنچلىق ئىسلامدىكى ئەسلى قائىدە، ئۇرۇش (قىتال) ئايرىم زۆرۈرىيەت ئەھۋالىدىن ئىبارەت. ئىسلامدا زۆرۈرىيەت ئەھۋالى بولمىسا، ئۇرۇشقا تايىنىش توغرا بولمايدۇ. ئۇرۇش پىرىنسىپ جەھەتتىن ھەتتا مۇسۇلمانلارنىڭ نەپسىگە يېقىملىق ئەمەس. قۇرئان كەرىم بۇ نۇقتىنى تەكىتلەپ: «بەلكىم ئاللاھ سىلەر بىلەن سىلەر ئۆچ كۆرىدىغان ئادەملەر ئارىسىدا دوستلۇق پەيدا قىلىشى مۇمكىن، ئاللاھ ھەممىگە قادىردۇر، ئاللاھ ناھايىتى مەغپىرەت قىلغۇچىدۇر، ناھايىتى مېھرىباندۇر» دەيدۇ. (مۇمتەھىنە، 7-ئايەت).

ئاللاھ تائالا ئۇرۇش بولمىغانلىقىنى رەسۇلۇللاھقا مىننەت سۈپىتىدە تىلغا ئالماقتا: «ئاللاھ ئۇلارنى سىلەرگە قول سېلىشتىن توستى ھەمدە ئۇلار ئۈستىدىن غەلبە قىلغىنىڭلاردىن كېيىن، مەككىنىڭ ئىچىدە (يەنى ھۇدەيبىيىدە) سىلەرنى ئۇلارغا قول سېلىشىڭلاردىن توستى، ئاللاھ قىلغان ئىشىڭلارنى كۆرۈپ تۇرغۇچىدۇر» (پەتھى سۈرىسى، 24- ئايەت). «ئاللاھ كاپىرلار (يەنى مەدىنىگە ھۇجۇم قىلغان ئىتتىپاقداش قوشۇن) نى خاپا قايتۇردى، ئۇلار مەقسىتىگە يېتەلمىدى، ئاللاھ (دۈشمەنگە بوران ۋە پەرىشتىلەرنى ئاپىرىدە قىلىپ) مۇئمىنلەرنى ئۇرۇشىسىز غەلبىگە ئېرىشتۈردى، ئاللاھ كۈچلۈكتۇر، غالىبتۇر» (ئەھزاب سۈرىسى، 25- ئايەت).

بۇ ئايەت ئىسلام دىنىنىڭ تىنچلىق دىنى ئىكەنلىكىنى؛ دۇنيانى قانئى ئاستىدا سايدىداتماقچى ئىكەنلىكىنى، دۇنيادا تەرتىپ ئورناتماقچى ئىكەنلىكىنى ۋە بارلىق كىشىلەرنى ئاللاھنىڭ بايرىقى ئاستىدا ئۆز-ئارا تونۇشقان ۋە ھەمكارلاشقان ھالدا توپلاشنى مەقسەت قىلىدىغان دۇنياۋى تۈزۈم ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

ئىسلامدىكى ئۇرۇشتىن مەقسەت دىنى ئەركىنلىكىنى قوغداشتۇر. دىنغا زورلاش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىش پەقەتلا توغرا ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇش قىلىش ئەڭ ئاخىرقى چارىدىن ئىبارەت. ئۇرۇشنىڭ يولغا قويۇلۇشىمۇ زۇلۇمنى يوقىتىشقا مۇناسىۋەتلىك. زۇلۇمدىن مۇداپىئەلىنىش ۋە ئەركىنلىكىنى ھىمايە قىلىش ئۈچۈن ئۇرۇش يولغا قويۇلغان: «(كۇففارلاردىن) سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىمىغان ۋە سىلەرنى يۇرتۇڭلاردىن ھەيدەپ چىقارمىغانلارغا كەلسەك، ئاللاھ ئۇلارغا ياخشىلىق قىلىشىڭلاردىن، ئۇلارغا ئادىل بولۇشۇڭلاردىن سىلەرنى توسمايدۇ، شۈبھىسىزكى، ئاللاھ ئادىللارنى دوست تۇتىدۇ. ئاللاھ دىن ئۈچۈن سىلەر بىلەن ئۇرۇشقان، سىلەرنى يۇرتۇڭلاردىن ھەيدەپ چىقارغان ۋە سىلەرنى ھەيدەپ چىقىرىشقا ياردەملەشكەنلەرنى دوست تۇتۇشۇڭلاردىن سىلەرنى توسىدۇ، كىمكى ئۇلارنى دوست تۇتىدىكەن، ئۇلار زالىملاردۇر» (مۇمتەھىنە سۈرىسى، 8-9- ئايەتلەر).

شۇڭا ئىسلام دىنى ئىنسانلار ئارىسىدىكى بىر قانچە تۈرلۈك ئوخشىماسلىقنى توقۇنۇشقا ئەمەس، تونۇشۇش ۋە ھەمكارلىشىشقا باغلىغان.

ئىسلاھ قىلىش، گۈللەندۈرۈش ۋە ئىجادىيەت يارىتىش ئىسلامنىڭ مەدەنىيەتلىك

ئالەم نەزەرىيەسىدىن ئايرىلمايدىغان پرىنسىپتۇر. تەۋھىدنىڭ ياخشىلىق يارىتىش، ئىسلاھات ۋە گۈللەندۈرۈش مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىش-ھەرىكەت قىلمىسا ئىنساننىڭ قىممىتى بولمايدۇ ۋە ئىنسان شەخسىيىتىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرالمىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىز ئىسلام ئىدىيەسى ۋە ئىسلامنىڭ ئالەم نەزەرىيەسىدىكى مۇھىم پرىنسىپلاردۇر. بۇلاردىن باشقىمۇ «ئىسلاھ قىلىش، گۈللەندۈرۈش ۋە گۈزەللىك تەربىيىسى» دېگەنگە ئوخشاش ئىسلامنىڭ تۈرلۈك قىممەت-قاراش ۋە پرىنسىپلىرى بار. ئاللاھ خالىسا كېيىنچە توختىلىمىز.

پايدىلانغان كىتابلار:

1. قۇرئاننىڭ كائىنات كۆز-قارىشى - د. ئابدۇلھەمىد سۇلايمان.
2. قۇرئاننىڭ مېتود بەلگىلىرى - د. تاھا جابر ئۇلۇنى.
3. ئىسلامنىڭ مېتود بەلگىلىرى - د. مۇھەممەد ئەممارە.
4. ئىسلامنىڭ كائىنات كۆز-قارىشى - د. ئىبراھىم بەييۇمى.
5. ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدىكى ئاللاھنىڭ قانۇنىيەتلىرى - د. ئەھمەد سەربىر.
6. شەرىئەتنىڭ مەقسەتلىرى - د. جاسىر ئەۋدە.
7. ئىسلاھات توغرىسىدا قۇرئان مۇلاھىزىلىرى - د. مەجدى سەئىد.
8. ئىلاھىي قانۇنىيەتلەر ئۇقۇمى - د. رامزان خەمىس.
9. قۇرئان قانۇنىيەتلىرى - د. مۇھەممەد ھەيشۇر.
10. قۇرئان كومپىيىسى - د. ئەھمەد خەيىرى.
11. قۇرئاننىڭ پرىنسىپال ئاساسلىرى - د. ئەھمەد رەيسۇنى.
12. ئىسلام تىنىچلىق دىنى - د. ئابدۇسوپۇر شاھىن.
13. ئىسلامدىكى خەلقئارا ئالاقە - د. جامال قۇتۇب.
14. ئىسلام ۋە باشقىلار - د. مۇھەممەد ئەممارە.

مىسىر، قاھىرە شەھىرى

2015.08.1 كۈنى

«مەقاسىدۇششەرىيە» دائىرىسىدە سۈننەت ۋە ھەدىسنىڭ ئىزاھلىنىشى⁽¹⁾

«مەقاسىدى شەرىيەھ» ئاتالغۇسى - ھەممە نەرسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ دەپ قارىلىدىغان نەرسىلەر (قۇرئان ۋە سۈننەت) نىڭ مەنالىرىنى لەۋزى (سۆز/خەت) ئىزاھاتىنى ئاساس قىلىپ چۈشەندۈرۈدىغان ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىمىزنىڭ⁽²⁾ ئىلگىرىكى كۈچىنى يوقاتقانلىقى سۆزلىنىۋاتقان بۈگۈنكى شارائىتتا بارغانسېرى بازار تېپىۋاتقان بىر ئاتالغۇدۇر.

ئىمام شاتىبى (ۋاپاتى ھىجرىيە 790/1388) بۇنىڭدىن خېلىلا ئىلگىرىكى بىر دەۋردە ئىجتىھادنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا داۋاملىشىشىنىڭ مۈشكۈللىكىنى تونۇپ يەتكەن ۋە پىكرى جەھەتتىن يىڭى كۆزقاراشلارغا ئاساس بولىدىغان مەقاسىد نەزىرىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.⁽³⁾ دەرۋەقە، بۇ تېما ھەققىدە بەزى ئالىملار گەپ قىلىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، بەلكى دەسلەپكى قەدەمدە دەپ قاراشقا

(1) بۇ ماقالە، يازغۇچى تەرىپىدىن 2001-يىللى «ئىسلامنىڭ چۈشەندۈرۈلىشىدە سۈننەتنىڭ ئورنى ۋە ئەھمىيىتى» دېگەن تېما بويىچە ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەن مەۋلۇدۇنەبى (پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغانلىقى) نى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇپ ئۆتۈلگەن. يىغىندا ئوقۇپ ئۆتۈلگەن مەلۇماتلار بولسا، 2003 - يىلى تۈركىيە دىنىي ئىشلار ئىدارىسى تەرىپىدىن ئەنقەرەدە بېسىپ تارقىتىلغان.

«شەرىئەتنىڭ مەقسىتى» دەپ تەرجىمە قىلىنغان بۇ ئۇقۇم، ئەرەب تىلىدىكى «مەقاسىدۇششەرىيەھ» دېگەن ئىپادىنىڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ غايىسى ياكى مەقسىتىنى تەتقىق قىلىشنى ئاساسىي تېما قىلغان بىر ساھەگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئىسلام دۇنياسىدا بۇ ماۋزۇدا قەلەم تەۋرىتىش ئىشلىرى خېلى ئىلگىرىلا باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ ماۋزۇنىڭ دىن ئالىملىرىمىزنىڭ كۈنتەرتىپىگە كىرىشى يېڭى ھېسابلىنىدۇ. بىز مۇھىملىقى سەۋەبىدىن بۇ تېما ھەققىدە باشلانغۇچ مەلۇمات بېرىدىغان بۇ ئەسەرنى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىشنى مۇۋاپىق تاپتۇق. ژۇرنال ئىدارىسىدىن.

(2) Geleneksel anlama metodolojileri hakkında bk. Muhammed Abid Cabirî, *Arap-islam Kültürünün Akıl Yapısı* (Bünyetü'l-akli'l-arabî), tre. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, İstanbul 1999; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 1997, s. 130-137.

(3) Hakkındaki değerlendirmeler için bk. Cabirî, *age*, s. 667 vd. Musa Carullah'ın Kazan baskısı için yazmış olduğu tanıtım ve değerlendirme yazısı tarafımızdan sadeleştirilmiş ve kendi tercümemizin baş tarafında yayınlanmıştır. İmam Şatîbî ve Makasîd nazariyesi hakkında yapılmış özel çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca ülkemizde de doktora ve yüksek lisans düzeyinde çalışmaları yapılmaktadır. Bizim görebildiklerimiz şunlardır: Halidî Mesûdî, Muhammed, *İslam Hukuk Teorisi*, tre. Muharrem Kılıç, İstanbul 1997; Reysinî, Ahmed, *Nazariyyetü'l-makasîd İnde'l-imam eş-Şattîbî*, Riyad 1992; Hammadî el-Abîdî eş-Şattîbî ve makasîdüş-şerî'a, Trablus 1992.

بولدىغان شەكىلدە بۇ ھەقتىكى كۆزقاراشلارنى ھەجلىملىك بىر ئەسەر بىلەن تەپسىلىي ھالدا نەزىرىيەلەشتۈرۈپ چىقتى. ئەپسۇسكى، ئىسلام دۇنياسىنىڭ تەپەككۇر تارىخىدىكى تۇرغۇنلۇق ئۇزۇن مۇددەت داۋاملىشقان ئىدى. بۇ باسقۇچتا شاتىبىنىڭ بۈيۈك پاراسەت بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان مەقاسىد نەزىرىيەسى، بولۇپمۇ ئۇسۇل جەھەتتىكى تىرىشچانلىقى يېتەرلىك دەرىجىدە ئېتىبار كۆرمىدى. ئۇسۇل دەرىجىسىدە يەنىلەر لەۋزى بىلەن ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى بولمىغان بۇرۇنقى ئۇسۇل كىتابلىرىغا ئەھمىيەت بېرىلدى. بۇ ئەسەرنىڭ ۋە شۇنىڭدەك مەقاسىدنى ئاساس قىلغان ئۇسۇل نەزىرىيەسىنىڭ ئۆز قىممىتىنى تېپىشى، ئۆتكەن ئەسەرنىڭ ئاخىرلىرىدا مۇھەممەد ئابدۇھ ۋە ئوقۇغۇچىسى رەشىد رىزا قاتارلىق ئىجتىھاد ۋە يېڭىلىق تەرەپدارى سىمالارنىڭ دىققەت چېكىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشقان ئىجتىھاد پىكرىنىڭ جانلىنىشىغا پاراللېل ھالدا بۇ ئەسەرنىڭ قىممىتى يېڭىدىن ئوتتۇرىغا چىقتى ۋە بارغانسېرى بازار تېپىشقا باشلىدى، ئالىملارنىڭ قىزىقىشىنى قوزغاشقا باشلىدى. بۇ ئەسەر بىر نەچچە قېتىم بېسىلدى ۋە مەن بۇ ئەسەرنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىپ چىقتىم.

مەقاسىد تېمىسىغا بارغانسېرى قىزىقىشنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، بۇ ماۋزۇدا مۇھىم ئەسەرلەر مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا مارمارا ئونۇۋېرستېتى ئىلاھىيات فاكۇلتېتى ۋە باشقا ئىلاھىيات فاكۇلتېتلىرىدا ئاسپىرانتلىق، دوكتورلۇق سەۋىيەسىدە دەرس كىتابى قىلىپ ئوقۇتۇلۇۋاتقان تاھىر بىن ئاشۇرنىڭ «مەقاسىدۇششەرىيە تەلىمى ئىسلامىيە» ناملىق ئەسەرنىڭ مەلۇم ئەھمىيىتى بار.⁽⁴⁾ بۇ ئەسەر پىكرى جەھەتتە يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ ۋە چوقۇم پايدىلىنىشقا تېگىشلىك ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

خۇسۇسەن، سۈننەتنى باش تېما قىلغان، سۈننەتنىڭ قەتئىي ھالدا بىر ھېكمەت ئۈستىگە قۇرۇلغانلىقى نۇقتىسىدا تۇرۇپ يېزىلغان شاھ ۋەلىيۇللاھ دېھلەۋىينىڭ «ھۈججەتۇللاھىل بالىغە» ناملىق ئەسەرنى بۇ يەردە تىلغا ئالماي ئۆتۈپ كېتىشمۇ توغرا بولمىسا كېرەك⁽⁵⁾.

سۈننەتنى توغرا ئىزاھلاش ئۈچۈن قانداق قىلىش توغرىسىدا تۈركىيەدە

(4) ibn Aşar, Muhammed Tahir, Makasıdu'ş-şəri'ati'l-islamiyye, Tunus 1978. Türkçesi: *İslam Hukuk Felsefesi*, (tre. Vecdi Akyüz/ Mehmet Erdoğan), İstanbul 1998.

(5) Dihlevi, Şah Veliyyullah, Hücetullahi'l-Balığa, tre. Mehmet Erdoğan, İstanbul 1994.

ئەھمىيەتلىك تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى، ئېلىپ بېرىلۋاتىدۇ. بۇ تەتقىقاتلار ئارىسىدا خەيرى قىرىشۇغۇلۇ،⁽⁶⁾ مېنىڭ ئۆزەمنىڭ بۇ ماۋزۇ ھەققىدىكى ئەسىرىم⁽⁷⁾، مەھمەت گۆرمەز، بۇنىيەت ئەرول، ئىبراھىم خاتىبۇغۇلۇ ۋە مەھمەت ئەمىن ئۆز ئاڭىدا قاتارلىق دوستلىرىمىزنىڭ تەتقىقاتلىرىنى⁽⁸⁾ تىلغا ئېلىپ ئۆتمەن.

بۇ ئومۇملاشتۇرۇلغان كىرىش سۆزىدىن كېيىن، «شەرىئەتنىڭ مەقسىتى» ئۇقۇمى بىلەن نېمىلەرنى مەقسەت قىلغانلىقىمىز ھەققىدە يەنە ئىخچام ھالدا بىر ئاز مەلۇمات بېرىپ ئۆتمەكچىمىز، بۇ مەلۇماتنى ئۈچ ماۋزۇ ئاستىدا بايان قىلىمىز. بىرىنچىسى، ئۆمدەلەر؛ ئىككىنچىسى، پىرىنسىپلار؛ ئۈچىنچىسى، مەقسەتلەردىن ئىبارەت.

تۆۋەندە بۇلارنىڭ مەنىلىرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى ۋە شۇنىڭ بىلەن سۈننەتنىڭ توغرا چۈشىنىلىشى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان زېمىن ۋە ئۇقۇم مۇھىتىنى شەكىللەندۈرەيلى.

1 - ئۆمدەلەر: پىكىر دۇنيامىزدا ئاساس قىلىنغان ھەرىكەت نۇقتىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مەسىلىنى تۆۋەندىكى تۈرلەر ئاستىدا تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ: بىرىنچى، ئىسلام دۇنيا قارىشى ۋە ھېيىگە تايىنىشى كېرەك. ئىنسان ئەۋلادى تەپەككۇر قىلىش قابىلىيىتىگە ئەڭ مۇناسىپ جانلىق بولۇش بىلەن بىرلىكتە، توغرا چۈشىنىش، توغرا ئۆلچەش ۋە توغرا يەكۈن چىقىرىلىشى ئۈچۈن قولدا ئىلاھىي ئۆلچەملەر بولۇشى كېرەك. كۆز يورۇقلۇق مەۋجۇت بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ھېچنېمىنى كۆرەلمىگەندەك، ئەقىلمۇ بۇ خىل ئۆلچەملەر مەۋجۇت بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، توغرا ئۆلچەم ۋە توغرا يەكۈن چىقىرالمىدۇ. توغرا نەتىجىگە ئېرىشەلىشى ئۈچۈن، ئۆزىدىن باشقا، خاتالاشمايدىغان ئۆلچەملەر بولۇشى كېرەك. بۇ ئۆلچەملەر ۋە قىممەتلەر «ۋەھىي» دەپ ئاتىلىدىغان خۇسۇسىي ئالاقە يولى بىلەن ئىنسانىيەتكە ئاتا قىلىنغان.

(6) Kırbaşoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara 1993; aynı müellif, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara 1999.

(7) Erdoğan, Mehmet, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, İstanbul 1996.

(8) Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara 1999; İbrahim Hatiboğlu, *İslam'da Yenilenme Düşüncesi Açısından Modernistlerin Sünnet Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, M. ü. İ. F. İstanbul 1996; M. Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara 1998.

ئىسمى زىكرى قىلىنغان بەزى قىممەتلەرنىڭ مەنبەسى - ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئەقلىنى ياراتقان ئاللاھتۇر. ئىسلام دىنى تەلىم بەرگەن تەڭرى تەسەۋۋۇرىدا ئاللاھ يېگانە ياراتقۇچى ۋە يارىتىلغۇچىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدۇر. ئۇ ھەر ۋاقىت يارىتىلغۇچىلارنى كۆرۈپ تۇرىدۇ، ئۇ ھەر ۋاقىت مەخلۇقات دۇنياسىنىڭ ئىشلىرىغا قول تىقىپ تۇرىدۇ، ئۇ ھەر كۈنى ئىش بىلەن مەشغۇلدۇر⁽⁹⁾، ھەر ۋاقىت ئۆزىنى بەكمۇ پەرقلق يوللار بىلەن ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. بۇ خىل قول تىقىش، يارىتىش بىلەن بولغاندەك بۇيرۇق⁽¹⁰⁾ بېرىش بىلەنمۇ بولىدۇ. يەنى ئۇ بۇيرۇق، يەنىلا ئۇنىڭ ئۆز تەسەررۇپىدا بولىدۇ. يەنى مۈلكىنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى، سۇلتانى ۋە ھاكىمدۇر⁽¹¹⁾، مۇدەببىرۇل ئەمىردۇر، ھەممە نەرسىنى ئۆرۈپ - چۆرۈگۈچىدۇر، باشقۇرغۇچىدۇر، بەك يۇقىرىدا بولغاندەك، مەۋجۇداتقا بەكمۇ يېقىندۇر.

ئاللاھ تائالانىڭ «ئەمىر» ۋاستىسى ئارقىلىق قول تىقىشى، تارىخقا ئەتراپلىق ھالدا قول تىقىش ۋە ئۇنىڭ ئومۇمىي جەريانىنى ئۆزگەرتىش مەقسىتىدە پەيغەمبەر ئەۋەتىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. پەيغەمبەرلەر ۋاستىسى ئارقىلىق ئەۋەتكەن تەبىئىي قانۇنلارنىڭ پىرىنسىپلىرى ئورنىدا تۇرىدىغان قىممەتلەر تۈركۈمنىڭ ئۆلۈلمەي⁽¹²⁾ ۋاستىسى بىلەن ۋە بىر جەريان ئىچىدە ئىنسانىيەتنىڭ ھاياتىغا ھاكىم قىلىنىشى، يەنە نەتىجىدە ئاللاھنىڭ ئەمىر يولى بىلەن ئارىلاشقانلىقى ھېسابلىنىدۇ. ئىنسان ئۆزىنى ياراتمىغاندەك، ئۆزى ئۈچۈن يەنە ئۆزى كۇپايە قىلمايدۇ.

(9) Rahman suresi, 55/29.

(10) Araf suresi, 7/54.

(11) Muhammed Hamidullah, *islam Tarihi*, tre. Salih Tuğ, 11, 738, 880; Muhammed Hamidullah, *islam'da Devlet idaresi*, s. 146.

(12) “Ülül-emr” kavramı hk. bk. Maverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 5; bk. Beydavî, Tefsir, II, 102; Neseфі, Ebü'l-Berekat Abdullah b. Ahmed, *Medarikü't-tenzil ve hakaiki't-te'vil*, (*Mecmau't-tefasir*), Beyrut ty., II, 103; Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensari, *el-Cami'u li ahkami'I-Kur'an*, Beyrut 1985, V, 259. Ayrıca bk.

Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasi Kavramlar*, s. 137; Manzooruddin Ahmed, “Kur'an'da Anahtar Siyasi Kavramlar”,

islam'da Siyaset Düşüncesi, Derleme/tre. Kazım Güleçyüz, İstanbul 1995, s. 96. Bizce her iki grup birlikte maksat olmalıdır. Nitekim ibn Teymiyye de ülül-emrin emirler ve alimler olmak üzere iki çeşit olduğunu söylemiş, bunlar iyi olunca diğer insanların da iyi olacaklarına dikkat çekmiştir. (bk. ibn Teymiyye, *Siyaset*, tre. Vecdi Akyüz, İstanbul 1985, s. 192).

Raşid halifeler döneminde ulema ile ümera'nın aynı gruptan ibaret olduğu, Emevî iktidarı ile birlikte bunların ayrıştığı hakkında bir tespit için bk. Cabirî, Muhammed Abid, *islam'da Siyasal Akıl*, s. 653.

ئىنساننىڭ ئۆزىنى ئۆزىگە كۆپايە دەپ قارىشى⁽¹³⁾ ، ئىسلام نەزىرىدە ئازغۇنلۇق ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، ئىنسان ئۆزىنى ئۆزىگە يېتەرلىك دەپ قاراپ، ئېزىپ كېتىدۇ. ئەسلىدە «رېئىسانىس پەلسەپەسى»⁽¹⁴⁾ پۈتۈنلەي بۇ ئازغۇنلۇق ئۈستىگە قۇرۇلۇپ، ئىنسانىيەتنى بۈگۈنكى ھالەتكە كەلتۈرىدۇ. بۇ پەلسەپە بىلەن ئۆزىنىڭ پىكرى ساھەدىكى مەھسۇلاتلىرىدىن ھالقىپ، ئىنساننىڭ ھاياتىنى تەرتىپكە سالدىغان ھېچقانداق تۈزۈم ۋە قىممەتنى قوبۇل قىلمايدىغان، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئاللاھ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلىغان مودېرن ئىنسان، بەندىچىلىك چېگراسىدىن چىقىپ كائىناتنىڭ ھەم مالىكى ھەمدە ھاكىمى بولۇۋالغان.

ھالبۇكى ئىسلام تەپەككۇرىدا، ئىنسان يەر يۈزىنىڭ مالىكى، ھاكىمى ئەمەس، خەلىپىسىدۇر (ئورۇنباسار). بۇ ئۇنىڭ تالانتىنىڭ تەتجىسى ئەمەس، ئەكسىچە ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئامانەتتۇر. شۇنداقلا بۇ غايىسىز بىر مەخلۇق ئەمەس، بەلكى مەسئۇلىيەتكە ئىگە جانلىقتۇر. مەسئۇلىيەتنى ئادا قىلىش يولىدا ئاللاھ ئىنسانغا موھتاجلىقنى ھەل قىلىدىغان شەكىلدە ئۇنىڭغا ھىدايەت بېرىدۇ، يول كۆرسىتىدۇ. ئۆلچەم ۋە پىرىنسىپ بېكىتىدۇ. ئىنسانمۇ قابىلىيەتلىرىنىڭ تەقەززاسى بويىچە ئۆزىدە بار بولغان كۈچ - قۇدرىتى بەلگىلەنگەن يولدا، پىرىنسىپلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، كۆرسىتىلگەن مەقسەتكە قاراپ يول ئالىدۇ. ئۆزىگە سۇنۇلغان ئۆلچەملەر بىلەن چىرايلىق بىلەن سەتنى، ياخشى بىلەن ياماننى ئايرىپ، ياخشىنىڭ كەينىدىن ماڭىدۇ، ياماندىن يىراقلىشىدۇ، ياخشى ئىشلارنى قىلىدۇ، يامان ئىشلاردىن يىراق تۇرىدۇ. بۇ شەكىلدە يارىتىلىش مەقسىتى بويىچە ھەرىكەت قىلىشنىڭ ئۆزىگە ئاتا قىلغان ھۇزۇرىنى دۇنياۋى بەخت سۈپىتىدە تېتىدۇ. شۇنىڭدەك، بۇ تۇرمۇش يولىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ئاخىرەت ھاياتىنى خۇسۇسەن ئۆزى مۇشۇ دۇنيادا بەلگىلەيدۇ. بۇ دۇنيادىكى ھاياتى ياخشى بولسا، ئاخىرەتتىكى ھاياتىمۇ ياخشى بولىدۇ. ئەگەر بۇ

(13) Alak suresi, 96/6-7

(14) Aydınlanma felsefesi: Batı dünyasında, rönesans ve reform hareketleriyle başlayarak, önceleri kilisenin dogmalarına karşı bir başkaldırı niteliğinde iken zamanla, dinin yol göstericiliğini reddeden, kendi zihinsel ürünleri dışında, insanın hayatını biçimlendirecek hiçbir ilke ve değer kabul etmeyen, insanın ilerlemesinin ancak akıl ve bilim sayesinde gerçekleşebileceğini kabul eden ve XVII. yüzyılın başından itibaren Batı dünyasında egemen olmaya başlayan anlayış. (Ömer Demir/ Mustafa Acar, *Sosya/Bilimler Sözlüğü*, s. 41. Aydınlanmanın dinler üzerindeki etkisi hakkında bk. Hulusi Yazıcıoğlu, *Laiklik*, s.119 vd.

دۇنيادىكى ھاياتى يامان بولسا، ئاخىرەت ھاياتىمۇ يامان بولىدۇ.

ئىككىنچى، تەۋھىد پىرىنسىپى. بىر پۈتۈنلۈك ۋە سېكۇلار (ئىلمانىزم) ساھەنىڭ يوقلۇقى. ئۇلۇھىيەت ئەقىدىسىنىڭ تەبىئىي نەتىجىسى سۈپىتىدە ئىسلام تەپەككۇرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى «تەۋھىد» ئاساسىدۇر. ياراتقۇچى ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى رەببىنىڭ ئەمرى سىرتىدا بىر «ئالەم» ياكى «ئالەملەرنى» تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى ئۇ، «ئالەملەر» نىڭ رەببىدۇر. ئۇنىڭ مۈلكىدە باشقا بىر ئىرادىنىڭ قوبۇل قىلىنماسلىقى، ئۇنىڭ ئەمرىنىڭ بارلىق ئالەملەردە كۈچكە ئىگە قىلىنىشى ۋە بۇنىڭ مۇشۇنداق ئىكەنلىكىگە ئىمان ئېيتىش مەنىسىدىكى تەۋھىد، بىر مۇسۇلماننىڭ قارشىسىدا ئاللاھنىڭ ئەمرى ۋە قۇدرىتىگە ئىشەنمەيدىغان سېكۇلار قاراشنىڭ بولۇشىغا يول قويمىدۇ. باشلانغۇچ ۋە نىھايەت جەھەتتىن پۈتكۈل جانلىقلار ھاياتىنى، ئاللاھتىن كېلىپ، ئاللاھقا قايتىش چۈشەنچىسى بويىچە تاماملايدۇ. ئىنسان ھاياتىنى ئۇنىڭ (ئاللاھ) بىلەن ئەھمىيەتلىك قىلىدۇ، ھەر ئىشنى ئۇنىڭ رۇخسىتى بىلەن قىلىدۇ، ھەر ئىشنى ئۇ ئاتا قىلغان كۈچ بىلەن ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن قىلىدۇ. بۇ خىل ئىمان ئىنساننىڭ ئىچكى دۇنياسىغا سىڭگەن بىر خىل ئەقىدە بولىدۇ. مۇسۇلمان بۇ ئەھۋالنى تىلى بىلەن ئىپادىلىسىمۇ ئەمەلىيەتتە مۇشۇنداق ئويلايدۇ ۋە مۇشۇنداق ياشايدۇ. «مۇسۇلمان مال بوغۇزلىغاندا <بىسمىللاھ> دېسۇن ياكى دېمىسۇن ئاللاھنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ تۇرۇپ بوغۇزلايدۇ» دېگەن ھەدىس، مانا مۇشۇنداق ئۆزلىشىپ كېتىشنىڭ مۇسۇلمان تۇرمۇشىدىكى ئۆرنەكلەردىن بىرى.

ئۈچىنچى، نەبەۋى ئەقىل بۇ ئىككى ئاساس بىلەن بىرلىكتە تەتقىق قىلىنىشى لازىم. پەيغەمبەرلەر ۋەھىي ئېلىپ، ئىنسانلارغا تەبلىغ قىلىدىغان ۋاستىچى مەرتىۋەلىرى بىلەن، ئۇلۇغ ئاللاھقا يۈزلىنىشتە ئىنسان ھالقىغان ۋە ئەقىل ھالقىغان بىر خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە. لېكىن، ۋەھىي ئېلىش ۋە ئۇنى ئاللاھنىڭ ئالاھىدە ھېمايىسى ئاستىدا تەبلىغ قىلىش ۋەزىپىسىنىڭ سىرتىدا، ئۇلارمۇ يەر يۈزىدە ياشايدىغان جانلىقلار سىنىپىغا كىرىدۇ. بېشى كۆككە تاقاشسىمۇ ئايىغى يەردىن ئۈزۈلمەيدۇ. فىزىكىلىق ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت باشقىلارغا ئوخشاش ئۇلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. ئىلاھىي بۇيرۇقنىڭ ئىزاھاتى ۋە ئۇ بۇيرۇقلارنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش نۇقتىسىدا شۇنداقلا ئىجرا قىلىش جەھەتتىن ئۇلارمۇ باشقىلارغا ئوخشايدۇ. بىر دوختۇر بىر كېسەللىككە ئائىت مەلۇماتلىرىنى، ئېرىشكەن نەتىجىلەرگە تايىنىپ

تۇرۇپ، بىر بىمار ئۈستىدە تەدبىقلاشقا تىرىشىدۇ، لېكىن ئۇ بۇ ئىشتا بەزەن غەلبە قىلسا، بەزەن مەغلۇپ بولۇشى مۇمكىن، رېئاللىق ئۆزى بىلەن مەقسەتلىرى ئوتتۇرىسىدا توسالغۇ پەيدا قىلىشى مۇمكىن. خالىمىسىمۇ ئۆزىمۇ ئىچىدە ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى ۋە فىزىكىلىق مۇھىتى، مەۋجۇت ئەھۋالنى بىر خىل مەلۇمات سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشقا قىستىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ پوزىتسىيە ۋە غايىسىنى ئەھمىيەتلىك قىلىدۇ.

بۇ ئەھۋاللار ۋەھىينىڭ ئىجرا قىلىنىشى جەھەتتە، پەيغەمبەرلەرنى بىزدىن پەرقسىز قىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ «ئۈلگە» بولۇشتىن يۇقىرىراق بىر پەللىدە تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلمايدۇ.

2 - پىرىنسىپلار: پىرىنسىپلاردىن مەقسىتىمىز، بىزنىڭ دىنىي نەرسىلەرگە باھا بېرىشتە يوللىرىمىزنى يورۇتۇپ بېرىدىغان ۋە توغرىلىقىدا شۈبھە بولمىغان ئاساسلاردۇر. بۇ ئاساسلار بىزنى غايىگە يەتكۈزمەيدۇ، پەقەتلا يوللىرىمىزنى يورۇتۇپ بېرىدۇ، توغرا يولدا ئىلگىرىلىشىمىزگە تۆھپە قوشىدۇ. بۇ پىرىنسىپلارنى تۆۋەندىكىدەك رەتكە تۇرغۇزۇشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئالەمشۇمۇلۇق. دىننىڭ خۇسۇسىي جەھەتتىن ئىسلام دىنىنىڭ پۈتكۈل ئىنسان، پۈتكۈل ماكان ۋە پۈتكۈل دەۋرلەرگە خىتاب قىلىدىغانلىقى پىرىنسىپى. بۇ پىرىنسىپنىڭ دىنىي نەرسىلەرنى ۋە شۇنداقلا تەبىئىي ھالدا سۈننەتنى توغرا چۈشىنىشىمىزدە مۇھىم ياردىمى بولىدۇ. نەرسىلەردىن تەلەپ قىلىنغان نەرسىلەر، پەقەتلا مەلۇم بىر دەۋر ۋە مەلۇم بىر جۇغراپىيەلىك شارائىتقا ئۇيغۇن كەلگەندە، بىز ئۇ ۋاقىتتا ئۇ نەرسىلەرنىڭ ئىبارىسى ۋە شەكلىگە ئەمەس، روھىغا ۋە غايىسىگە ئەمەل قىلىشىمىز لازىم. بۇ پەقەت نەرسىلەرنىڭ ئالەمشۇمۇلۇق پىرىنسىپىغا ئەھمىيەت بېرىشىمىز سايسىدە مۇمكىن بولىدۇ. ئەكسى تەقدىردە سۈننەت پەقەت ئىبارىسىغا قاراپلا ھۆكۈم چىقىرىلسا، پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم بارلىق ئىنسانىيەتكە بىر رەھمەت پەيغەمبىرى ئەمەس، ئەكسىچە ئەرەبلەرنىڭ نوپۇزلۇق بىر قەبىلە رەئىسى ئورنىغا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. يەنە ئۇ ئېلىپ كەلگەن دىنىڭمۇ يېرىم بەدەۋى ھاياتتا ياشاۋاتقان ئەرەبلەرنىڭ كۆپ تەڭرىچىلىكتىن تەدرىجى ئۆزگىرىپ، بىر تەڭرىلىك دىنىغا ئايلىنىپ قالغانلىق چۈشەنچىسى پەيدا

بولۇپ قالدۇ .

بىر مېسال بەرسەك، «شەرىئەتنىڭ ئومۇمىيلىقى» نىڭ ئالەمشۇمۇلۇق تەقەززاسى بويىچە شەرىئى مەسئۇلىيەتلەردە تۆۋەن دەرىجىدىكى ئوتتۇراھال بىر ئىنساننىڭ ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، ھۆكۈم چىقىرىش مۇمكىن بولىدىغان يەردە، ئىبارىچى ۋە شەكىلچى تەھلىل بىلەن كۆپىنچىسىنى ئىسلام دىنى «ئۇممىي» يەنى ئوقۇش - يېزىشنى بىلمەيدىغان جەمئىيەت دەپ قوبۇل قىلغان تۇرمۇش شەكلىنى ۋە بارلىق ئىجابىي تەرەققىياتلارنى «يولدىن چىقىش» ۋە «بىدئەت» دەپ قاراپ قېلىش ھادىسىسى كۆرۈلۈپ قېلىشى مۇمكىن.

ئىككىنچى، باراۋەرلىك ۋە قېرىنداشلىق پىرىنسىپى. ھەزرىتى ئەلىنىڭ بىر سۆزىدە دېيىلگەندەك، «پۈتكۈل ئىنسانلار يا يارىتىلىشتا باراۋەر ياكى دىندا قېرىنداشتۇر»⁽¹⁵⁾. ئىنسانلىقتا ھەممىسى تەڭدۇر، لېكىن بۇنىڭدىن ھالقىغان ھالدا بارلىق مۇسۇلمانلار قېرىنداشتۇر. ئۇنداق بولغان ئىكەن يەكۈن ۋە باھايىمىزدا بۇ پىرىنسىپقا دىققەت قىلىشىمىز، ئىرقچىل ھۆكۈملەردىن يىراق تۇرۇشىمىز كېرەك. ئەگەر بۇنىڭغا ئوخشايدىغان نەرسىلەر كۆرۈلسە، پايدىسىز تەھلىللەرگە كىرىشمەستىن، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىشەنچلىك بولغان - بولمىغانلىقى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش؛ ئەگەر ئىشەنچلىك ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا چىقسا، نەرسىلەرنىڭ قايسى مەقسەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىغا دىققەت قىلىش كېرەك. مۇشۇنىڭ ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە نازىل بولغان ھۆكۈملەرنى پۈتكۈل ئىنسانلارغا مۇناسىۋەتلىك ھۆكۈم دەپ كۆرسىتىش خاتادۇر.

ئۈچىنچى، ئاسانلىق پىرىنسىپى. دىنىي ھۆكۈملەرنىڭ تەتقىق قىلىنىشى نەتىجىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ پىرىنسىپ، نەرسىلەرنىڭ چۈشىنىلىشى ۋە كۈنىمىز شارائىتىدا ئىجرا قىلىنىشىدا مۇھىم ئامىلدۇر. ھاياتنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، لېكىن ئاسانلا رېئاللىققا ئايلاندۇرغىلى بولىدىغان ۋە ئادەتتىكى تۇرمۇشىمىزدا تەبىئىي ھالدا ئېھتىياجلىرىمىزنى ھەل قىلالايدىغان بىر دىنىي چۈشەنچە، نەرسىلەرنى تەھلىل قىلىشتا مۇھىم رول ئويناپ، دىننى ئەسلى غايىسىدىن يىراقلاشتۇرۇۋېتىشكە يول قويمايدۇ.

(15) Hz. Ali'nin Mısır valisine yazdığı talimattan. bk. Nehcü'l-belağa, s. 621-649; Gölpınarlı Tercümesi, s. 369-382; Abdülkerim Zeydan, İslam'da Ferd ve Devlet Münasebetleri, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1978, s. 7-32.

لېكىن، بۇ يەردىكى ئاسانلىق پىرىنسىپىدىن، مەسئۇلىيەتلەردە ئۆز بېشىمچىلىق قىلىشقا بولىدۇ ۋە دىندا ھېچقانداق جاپا - مۇشەققەتلىك ئىش يوق، دېگەن مەنا چىقمايدۇ. دىنىي مەسئۇلىيەتلەر بار بولغان ھەرقانداق ۋاقىت ۋە ماكاندا ئوخشاش بولمىغان كۈلپەتلەرمۇ مەۋجۇتتۇر. مۇھىمى بۇلارنىڭ نورمالنىڭ سىرتىغا چىقماستىلىقىدۇر. ئەگەر نورمالنىڭ سىرتىغا چىقىپ كېتىش ھادىسىسى يۈز بەرسە، ئۇ ھالدا، دىنىي نەرسىلەر خاتا تەھلىل قىلىنىپ قالغان دېگىلى بولىدۇ. پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ خۇسۇسىي دىنىي ھاياتىدىن باشقا ئىنسانلار كۆتۈرۈلمەيدىغان دەرىجىدە ئۇلارغىمۇ مەسئۇلىيەت يۈكلەيدىغان بىر خىل ئىبادەت قىلىپ ئۆيدۈرۈپ چىقىرىش ياكى جاھىلانە پوزىتسىيە بىلەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئوقۇغان پۈتۈن دۇئالارنى توپلاپ، بىر قېتىمدىلا ئوقۇشقا ئۇرۇنۇش، تىبابەتتە شىپا بولسۇن، دەپ ئىشكاپتىكى دورىلارنىڭ ھەممىسىنى بىر قېتىمدىلا ئىچىشكە ئۇرۇنۇشقا ئوخشايدۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەرسىز قالغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

3 - مەقسەتلەر: دىننىڭ مەقسىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى مەسىلىسىگە كەلسەك،

بۇنى قىسقا جۈملىلەر بىلەن مۇنداق ئىزاھلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، دىن ئىنسان ئۈچۈندۇر. ئالدى بىلەن، شۇ نەرسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز كېرەككى، دىن ئىنسان ئۈچۈن باردۇر، ئىنسان دىن ئۈچۈن ئەمەستۇر. نەتىجىنى ئاساس قىلىپ ئېيتقاندا دىننىڭ بارلىق ھۆكۈملىرى، ئىنساننىڭ ئۆزى ياشاۋاتقان ۋاقىتتىكى ياكى مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىقىدىغان ماددىي، مەنىۋى مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بىز ئاللاھنىڭ ھەققى دەپ بىلىدىغان نەرسىلەرمۇ ئەسلىدە يا كۈللېكتىپنىڭ ھەققى ياكى ئىنساننىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى ھەقلىرىنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلاردۇر. چۈنكى ئاللاھ ھەر نەرسىدىن بىھاجەتتۇر، لېكىن بىز ئۇنىڭغا موھتاجىمىز. دىن مانا مۇشۇ ئېھتىياجىلارنى ھەل قىلىش، يەنى ئىنسانغا خىزمەت ئۈچۈن مەۋجۇتتۇر. بۇنداق دىننىڭ تەبىئىي بولۇشىنىڭ سەۋەبى، دىننىڭ ھۆكۈملىرى ئىجرا قىلىنغان نىسبەتتە، تەبىئىي ئېھتىياجىلارمۇ ھەل قىلىنغان بولىدۇ.

ئەھۋال مۇشۇنداق ئىكەن، دىننىڭ ماھىيەت جەھەتتىكى مەۋجۇتلۇقى ئىنسان ۋە ئىنسانىيەت ئۈچۈن بىر رەھمەتتۇر. ناھايىتى ئەپسۇسكى، رەھمەت بولغان بىر نەرسىنىڭ مۇشەققەتكە ئايلىنىشىمۇ مۇمكىندۇر. بۇ ئەھۋال بولسا، دىننىڭ خاتا

ئىزاھلىنىشىدىن كېلىپ چىققان بولىدۇ.

ئىككىنچى، دۇنيا ئۈچۈندۇر. خاتا بولغان بىر قاراش دىن غايىسىنىڭ پەقەتلا ئاخىرەت ئۈچۈنلىكى مەسىلىسىدۇر. دىن دۇنيا ئۈچۈندۇر، دىن ئىنسانلارغا دۇنيادا پايدا بېرىدۇ. ئاخىرەت - دىن قارىشىدا پەقەتلا بىر نەتىجىدۇر. دىن ئىنسانلارغا ئاخىرەتنى دۇنيا ھاياتىدا قازىنىدىغانلىقىنى ئۆگىتىدۇ. ئاخىرەت ھاياتى، دۇنيا ھاياتىنىڭ نەتىجىسىدە شەكىللىنىدۇ. بۇ دۇنيادىكى ۋاقىتنى ياكى ھاياتىنى گۇناھ ئىچىدە ئۆتكۈزگەنلەر ئاخىرەتتە سائادەتكە ئېرىشەلمەيدۇ.

ئۈچىنچى، دىن ئىنسانلارغا ھىدايەتتۇر. ھىدايەت بولسا، ئىككى شەكىلدە بولىدۇ.

تەكۋىنى ھىدايەت. بۇ ئىنسانلار يارىتىلىشىغا قاراپ، ئۆز ئايىغى ئۈستىدە تۇرۇش ياكى بەلگىلەنگەن يولدا ئۆزى ياكى باشقىلار بىلەن بىرلىكتە مېڭىشى ئۈچۈن يېتەرلىك قابىلىيەتلەرگە ئىگە بولۇشنى كۆرسىتىدۇ.

تەشرىئى ھىدايەت. بۇ، ئىنسان قابىلىيىتى يەتمىگەن ۋاقىتلاردا، ئۇنى ئېغىزچە ۋە يېزىقچە ھىدايەتكە چاقىرىشنى كۆرسىتىدۇ. ۋەھىي، ئىلھام قاتارلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىش ۋاسىتىلىرى ۋە مۇقەددەس كىتاب نازىل قىلىش.

دېققەت قىلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر نۇقتا شۇكى، تەكۋىن قائىدىلىرىگە تايىنىپ تۇرۇپ، تەشرىئىدە ئوخشىمىغان ئۇسۇل قوللىنىلسا بولىدۇ. شەھۋەت قابىلىيىتىگە ئىگە ئىنساننىڭ دۇنيا نېمەتلىرىگە بولغان يۇقىرى ھەۋەسلىرى، خۇسۇسەن مال - مۈلۈك ۋە ئەۋلاد سۆيگۈسى، كۈچ - قۇۋۋەتنىڭ ئاساسىي بولغان ماقام ۋە مەنسەپلەرگە بولغان تەلپۈنۈشلىرى شەرىئەت تىلى بىلەن ئاگاھلاندۇرۇلىدۇ. بۇ ئۇسلۇب، ئەسلىدە يۇقىرىدىكى نەرسىلەرنىڭ ماھىيىتى جەھەتتىن يامان نەرسىلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. پەقەت موتور ئورنىدا بولغان بۇ قۇۋۋەتلەر ئىنساننىڭ ۋۇجۇدىغا تەكۋىن يولى ئارقىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولغاچقا، شەرىئەت يولى ئارقىلىق، بۇ ئارزۇ - ھەۋەسلەرگە تورمۇز مېخانىكىسى ئورۇنلاشتۇرۇش مەقسەت قىلىنغان. بۇ شەكىلدە مۇسبەت ئارزۇلارنى زىيانلاردىن مۇمكىن بولغان مەرتىۋىدە تازىلاپ، تېخىمۇ پايدىلىق ھالەتكە كەلتۈرۈش كاپالەتلەندۈرۈلگەن. نەرسىلەرنىڭ ئىزاھلىنىشىدا مۇشۇنداق مۇھىم نۇقتىلارغا دېققەت قىلىنماسلىقى، كۆپلىگەن خاتالىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. مەسىلەن، شەخسىي

ۋە كوللېكتىپ جەھەتتىن كۈچلۈك بولۇشنى تەلەپ قىلغان نەرسىلەر ئۇنتۇلۇپ، تەركى دۇنيا بولۇشنى تەۋسىيە قىلغان سۆزلەر ئاساس قىلىنىدىغان بولۇپ قالغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، باشقىلارغا يۈك بولىدىغان، تەييار تاپ ۋە باشقىلارغا بېقىنىپ ياشايدىغان ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدىغان بىر چۈشەنچە ئالدىنقى قاتارغا ئۆتۈپ قالدۇ.

«خەمر/مەست قىلغۇچى» نىڭ ھاراملىقىنى كۈچلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ «نجىس» ئىكەنلىكىنى ئېيتىش، ئىنسان نەپسى ئارزۇلايدىغان زىيانلىق نەرسىگە نەپرەتنى قوزغاش ئۇسۇلىدا يېتەرلىك ئەمەس. بەلكى ئۇنىڭ ماھىيەت جەھەتتىن نجىس ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاش ئارقىلىق، مەست قىلىدىغان ھاراق ۋە بۇنىڭغا سەۋەب بولىدىغان ئىسپىرت ۋە شۇ قاتارغا كىرىدىغان بارلىق نەرسىلەرنىڭمۇ نجىس دەپ بىلىنىشى، بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، تازىلىق ۋە گىرىم بۇيۇملىرىنى سانائەتتە ئىشلىتىلىشىنىڭمۇ دىن نامىدىن چەكلىنىدىغانلىقىنى ئىزاھلاش مۇمكىن.

دىننىڭ خۇسۇسىي جەھەتتىكى ئاخىرقى غايىسى، ئىنساننى مۇكەممەل بىر ئىنسان قىلىپ يېتىلدۈرۈپ چىقىشتۇر. يەنى ئۇنىڭ غايىسى ئۇنى يامان ئىشلاردىن يىراقلاشتۇرۇش، ئەخلاق - پەزىلەتلەر بىلەن زىننەتلەش، ۋۇجۇدىدىكى تەبىئىي قابىلىيەتلىرىنى ئىجابىي جەھەتتىن تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا تۆھپە قۇشۇشتىن ئىبارەتتۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بۇنى پەيغەمبەرلىكنىڭ غايىسى سۈپىتىدە روشەن بىر ئۇسۇل بىنا مەخسۇس بايان قىلغان. دىننىڭ ئىجتىمائىي جەھەتتىكى غايىسى بولسا، جەمئىيەتتە تەڭپۇڭلۇقنى ساقلىغۇچى دەپ ئىزاھلاشقا بولىدىغان مۆتىدىل ئۈمەت ھۇزۇر ۋە خاتىرجەملىكتە ياشايدىغان «پەزىلەتلىك شەھەر» نى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت. بارلىق سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تىرىشچانلىقلار ئەسلىدە بۇ غايىگە خىزمەت قىلىدۇ. قانۇن - تۈزۈملەر بىر قەدەم باسقۇچ بولۇش بىلەن بىللە، بۇ نەتىجىگە ئېرىشىشتە بىر ۋاستىدۇر. مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەكلى بىلەن غايە ئەمەستۇر. شەرىئەتمۇ تاماملانغان، ئاخىرلاشقان بىر ماھىيەت بولۇشتىن بەكرەك، «ئەمىر» نىڭ زامان ۋە ماكان ئىچىدە قىيامەتكىچە داۋاملىشىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان، ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ئېھتىياجلىرىنى مۇۋاپىق ئۇسۇلدا ھەل قىلىدىغان جەريان دۇر. قانۇننىڭ ئاخىرقى غايىسى ئادالەتتۇر. قانۇنلار، قانۇن بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئادالەتنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن ئىجرا قىلىنىدۇ. ئادالەتنى بەرپا قىلالىمىغان، خاتىرجەملىك ۋە تىنچلىقنى ئورنىتالمىغان، ۋىجدانلارغا

كىرىمگەن قائىدە - تۈزۈملەر مۇقەددەس كىتابلاردا يېزىلغان، پەيغەمبەرگە ئائىت سۈننەت دەپ نەقىل قىلىنغان، ئۆز ۋاقتىدا ئىجرا قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بولسىمۇ، ئىلاھىي ئىرادىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىرىلىشى ۋە «ئەمىر» نىڭ دەۋر روھىغا خىتاب قىلىش جەريانى مەنىسىدىكى شەرىئەتنىڭ بىر پارچىسىغا ئايلىنالمىغان، بىر خىل تارىخىي ئەسلىمە بولۇپ قالدۇ. ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ئېھتىياجلىرىنى ئەڭ مۇۋاپىق شەكىلدە ھەل قىلىشنىڭ يول ۋە ئۇسۇللىرى، ئاللاھ ئىنسانلارغا ئاتا قىلغان تەكۋىنى ھىدايەت بىلەن ئەقىل ھەم تەجرىبىلىرى نەتىجىسىدە ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەر، تەشرىئى ھىدايەتتىن ئىبارەت بىر پارچىسى ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئورتاق ئەقىلىنىڭ ۋە تەجرىبىلىرىنىڭ مەنبەسىمۇ يەنە ئىلاھىدۇر. شەرىئەتنىڭ ئاساسىي ھۆكۈملىرى بىلەن تەبىئىي ھوقۇقنىڭ ھۆكۈملىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىشىنىڭ سەۋەبىنى بۇ يەردىن ئىزدەش كېرەك. ئىنسانىيەتنىڭ ھالاكىتى، ئىنسان ئەقىلىنىڭ ئىشلىتىلمىگەنلىكىدىن ئەمەس، ئەكسىچە ئەقىلىنىڭ كۈچى يەتمەيدىغان ۋادىلاردا چاپتۇرۇلۇشى، ئەقىلدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ھەقىقەتلەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىش ۋە ئىنساننىڭ ئۆزىنى بۇ ساھەلەردە ئەركىنلىك نامى ئاستىدا تار ساھەدە چەكلەپ قويۇشىدىن كېلىپ چىققان.

شەخس ۋە جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدا ئىنچىكە تەڭپۇڭلۇق بار. بۇزۇلمىغان، ئەخلاقلىق ۋە پەزىلەتلىك جەمئىيەتنىڭ ئاساسى، كامىل ئىنسان ئۈچۈندۇر. ئەمەلىيەتتە مەيلى ئومۇمىي خەلق ۋە مەيلى دۆلەتنى ئاساس قىلغان ئومۇمىي خەلق ئۈچۈن قۇرۇلغان بارلىق تەشكىلاتلار، ئېتىبارىيلىققا⁽¹⁶⁾ ئىگە بولۇپ، ھەقىقىي مەنىدىكى مەۋجۇتلۇقى يوقتۇر. جەمئىيەت دېگەن نەرسە شەخسلەرنىڭ بىرلىشىشىدىن بارلىققا كېلىدۇ. ئۇنى قانۇنلۇق بىر شەخس دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بۇ جەھەتتىن مۇقەددەسلىك بىلەن يىراقتىن ۋە يېقىندىن مۇناسىۋىتى بولمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەۋھۇم بولغان بۇنداق ئاتالغۇلار ئۈچۈن ھەقىقىي مەۋجۇتلۇققا ئىگە بولغان ئىنسانلارنىڭ ئەركىنلىكىگە دەخلى - تەرۇز قىلىش، ھەق - ھوقۇقلىرىغا تاجاۋۇز قىلىش ۋە زورلۇق - زومبۇرلۇق قىلىش دىن نامىغا قوبۇل قىلغىلى بولىدىغان ئىشلار ئەمەس.

ئىنسان ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى كېسىپ ئېيتىشقا بولىدىغان دىننى، ئىنسانلارغا

(16) تەبىئىي جەھەتتىن ئەمەس، باشقىلارنىڭ ئېتىۋار بېرىشى بىلەن ئەھمىيەتلىك بولىدىغان.

تېكىش يەنە دىننىڭ ماھىيىتىگە ماس كەلمەيدۇ. دىن ئىنسانلارنىڭ كۆڭلىگە، ئالدى بىلەن ئەقىل سۈزگۈچىدىن ئۆتكەندىن كېيىن كىرىشنى ۋە كۆڭۈللەرنى پەتھى قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ، پەقەت بۇ يول ئارقىلىقلا تەسىر كۆرسىتىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ھەر قانداق بىر شەخسنىڭ ئۆزىنى «ئاللاھنىڭ سايىسى» ياكى باشقا سۈپەتلەر بىلەن سۈپەتلەيدىغانلارنىڭ ئېلىپ بارغان ئىش - ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ئالاھىدە ئىمتىيازلىق بولۇۋېلىشىغا يول قويۇلمايدۇ. ئىنسانلارغا بېسىم قىلىشقا، مەجبۇرلاشقا قەتئىي بولمايدۇ. قادىرى مۇتلەق (مۇتلەق قۇدرەت ئىگىسى) بولغان ئاللاھ تائالا مۆمىنلەرنىڭ ئىمانىنى ياراتقاندا، كاپىرلارنىڭ (رازى بولمىسىمۇ) كۇفرىنى ياراتقان بولسا، مۇسۇلمان - كاپىر دەپ ئايرىماي ھەممىسىگە رىزىق بېرىۋاتقان بولسا، بىز نېمە دەپ ئۇنىڭ ئەخلاقى بىلەن ئەخلاقىنى، ئۇنىڭ قىلمىغىنىنى قىلىشقا ئۇرىنىمىز؟

دىن كىشىلەردە ھەق - ھوقۇق ۋە مەسئۇلىيەت چۈشەنچىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ ئۈستۈن دەرىجىنىڭ «تەقۋا» ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تەقۋا، ئىنساننىڭ ئۆزىنى ۋە ياراتقۇچىسىنى تونۇشنىڭ ئەڭ ئۈستۈن مەرتىۋىسىدۇر. بۇ شۇنداق چۈشەنچىكى، ئىنسان بۇ سايىدە ئۆزىنىڭ قابىلىيىتىنى ۋە ئاجىز نۇقتىلىرىنى تونۇپ يېتىدۇ، ئاللاھ بىلەن بولغان ئاللاھ - بەندە مۇناسىۋىتىنى كەسكىن ھالدا چۈشىنىدۇ. ئۆزى بىللە ياشاۋاتقان باشقا ئىنسانلار ئالدىدا ھەر دائىم مەسئۇلىيىتىنى بىلىپ ئىش قىلىدۇ. كۈلۈپ كېتىپ تۇرمۇش كەچۈرۈش چۈشەنچىسىنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. ياخشىلىق قىلغۇچىلارنى قوللايدۇ، يامانلىققا قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. ھېچقاچان ياخشى بىلەن ياماننىڭ ئۆلچىمى «مەن ئۆزەم» دەپ قارىمايدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، ئۆزىنىڭ «ياخشىلىرىنى» ياكى «توغرىلىرى» نى دىن نامىدىن، ئاللاھ نامىدىن ياكى پەيغەمبەر نامىدىن باشقىلارغا تاڭمايدۇ.

شەرىئەتنىڭ مەقسىتى:

دىننىڭ ئىنسانىيەت ئۈچۈن بەرپا قىلىنىشىدا زۆرۈر غايىلەر بار. بۇ غايىلەر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىنىش نەتىجىسىدە ئۈچ كاتېگورىيەگە بۆلۈپ بايان قىلىندۇ. بىرىنچى، زۆرۈرىيەت. مەۋجۇت بولۇشى زۆرۈر بولغان نەرسىلەر، ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن بولمىسا بولمايدىغان نەرسىلەردۇر. بۇ ئالدى بىلەن، مەزكۇر نەرسىلەرنىڭ

بارلىققا كەلتۈرۈلۈشى، ئىككىنچى باسقۇچتا مەۋجۇتلۇقنىڭ قوغدىلىشى دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. ئالىملار بۇلارنى جان، ئەقىل، دىن، مال - مۈلۈك ۋە نەسلىنىڭ قوغدىلىشى دەپ بايان قىلىسمۇ، بۇلار دەۋرىمىزنىڭ ئىپادىسى بىلەن ئاساسەن «كىشىلىك ھۇقۇق» دەپ بايان قىلىنماقتا. بۇ ھوقۇقلارنىڭ ئالدى بىلەن مەۋجۇدىيىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، ئاندىن كېيىن بۇ ھەقلەرنى ھەر تۈرلۈك خېيىم - خەتەردىن مۇداپىئە قىلىش، دىننىڭ بولمىسا بولمايدىغان ئاساسىي ۋەزىپىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭغا مېسال بەرسەك، دىن - ئىنساننىڭ ئىشىنىش ھۇقۇقىنى ئىشلىتىلىشى ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئويلىنالايدىغان ۋە ئىشىنەلەيدىغان بىر ھالەتكە كەلتۈرۈلۈشى؛ ئىككىنچى باسقۇچتا ئەركىن، ئازادلىك ئىچىدە ھاسىل قىلغان ئىمان ۋە پىكىرلىرىنى ھەر تۈرلۈك تاجاۋۇزدىن قوغدىيالىشى، تولۇق ئېتىقادى ئەركىنلىكى شەكىللەنگەنگە قەدەر كۈرەش قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇشى كېرەك. بۇ يەردە يەنە، ئالدى بىلەن ئەقىلنى يارىتىش ۋە ئۇنى تەلىم - تەربىيە بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش؛ ئىككىنچى باسقۇچتا بولسا، ئۇنى ھەر تۈرلۈك تاشقى بېسىمدىن، مەست قىلغۇچى نەرسىلەرگە ئوخشاش ھەر تۈرلۈك خۇراپاتلىقتىن ۋە زىيانلىق پىكىرلەردىن قوغدىشى كېرەك.

ئىككىنچى، لازىمەتلىكلەر/حاجىيات. يوقلۇقى ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن قىيىنچىلىق پەيدا قىلىدىغان، دىن ئىككىنچى دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان ئېھتىياجىلاردۇر. بۇ ئېھتىياجىلار ھەل قىلىنمىسا ھايات تەسلىشىدۇ. ئۇنىڭ كەمچىل بولۇشى تۇرمۇشتىكى بەزى قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇرۇپ قويۇشى مۇمكىن. لېكىن، بىرىنچى دەرىجىدىكى بولمىسا بولمايدىغان شەرتلەرنى تەلەپ قىلمايدۇ. دىننىڭ ئاسانلىق پىرىنسىپى ۋە بۇنىڭ تەقەززاسى سۈپىتىدە نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەردە رۇخسەتلەر بېرىلىشى ياكى ئەسلى قائىدىلەرنىڭ سىرتىغا چىقىپ، پىرىنسىپقا خىلاپ بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ يولىنى تۇتۇشى، مانا مۇشۇنداق ئېھتىياجىلارغا ئەھمىيەت بېرىشنىڭ تەبىئىي نەتىجىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۈچىنچى، تەحسىنىيات / گۈزەللەشتۈرۈش ۋە ياخشىلاش. بار بولۇشى ئىنسانلارنىڭ ئىستېتىك ئېڭىنىڭ تەقەززاسى بولغان ئېھتىياجىلار. بۇ خىل ئېھتىياجىلار ئىنساننىڭ بىر خىل جانلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن، بار مەۋجۇدىيىتىنى ساقلاپ قېلىشتىكى زۆرۈر ئېھتىياجلىرىنى ھالقىغان، لېكىن ئۇنىڭ بىر ئىنسان بولۇشى، شۇنداقلا ئۇنى باشقا جانلىقلاردىن ئايرىپ تۇرىدىغان خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ تەلىپى

بويىچە ئىنسانلىق شەرىپى ۋە ئىناۋىتىگە لايىق بولۇشنى تەقەززا قىلىدىغان ئېھتىياجىبار. ئىنسان يالغۇچ قالماسلىق ئۈچۈن بەدەننى ياپىدىغان كىيىم كىيىش بىلەنلا قالماي، چىرايلىق كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىشنى ئارزۇلىشى، ئۆيىنى، مۇھىتىنى پاكىزە تۇتۇشنى ئارزۇ قىلىشى، يەيدىغان نەرسىلەرنىڭ ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان نەرسىلەرنىڭ ئەڭ سۈپەتلىكلىرىدىن بولۇشنى خالىشى ۋە ئۆزىگە مۇۋاپىق بىر خانىم بىلەن ئۆيلىنىشنى ئارزۇ قىلىشى قاتارلىقلارنى ساناپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. لېكىن، بۇلار بولمىسىمۇ ھايات داۋاملىشىدۇ. ئەمما زۆرۈرىيەتنىڭ كەملىكى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان قىيىنچىلىقلار بۇ يەردە مەۋجۇت بولمايدۇ. لېكىن، بۇلارنىڭ كەمچىللىكى، ئىنساننىڭ ئىنسانلىقىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. چۈنكى ئىنسانغا بېرىلگەن ئارتۇقچىلىقلار، مەزكۇر نەرسىلەرگە ئېھتىياج تۇغدۇرىدۇ. بۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى كەملىكىنى ھېس قىلىدۇ. بۇ كەمچىللىكلەر تولۇقلانغاندا ئىنسان ئۆزىنى تېخىمۇ بەختلىك ھېس قىلىدۇ، ھاياتتىن تېخىمۇ ھۇزۇر ئالىدۇ، ئىنسان ئۆزىنىڭ ھاياۋانلارغا ئوخشىمايدىغان پەرقىنى بۇ ئېھتىياجىلارنىڭ ھەل قىلىنىشى بىلەن تېخىمۇ كۈچلۈك ھېس قىلىدۇ.

دىن ئوتتۇرىغا قويغان قائىدە - تۈزۈملەرنى بىر پۈتۈن ھالدا ئىنساننىڭ ۋۇجۇدىغا ئوخشاشساق، زۆرۈرىيەتنى ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن بولمىسا بولمايدىغان ئورگان ۋە سىستېمىلارغا؛ حاجىيەتنى ئىنسان ۋۇجۇدىنى فۇنكسىيەلىك قىلىدىغان، قول، پۇت، ئىشتىش ئورگانلىرىغا؛ تەھسىننىيەتنى بولسا، بۇ ئورگانلارنى ھەرىكەتلەندۈرىدىغان ۋە گۈزەللىك قوشىدىغان تىرىناق، كۆزنى ئاسرايدىغان كىرىپىك، باش ۋە قاشنى سوغۇق ۋە ئىسسىقلىق ساقلايدىغان چاچقا ئوخشىتىشقا بولىدۇ.

بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان نەرسىلەردۇر. تەھسىننىيەتنى ئېھتىياجىسىز ۋە پايدىسىز نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. لېكىن، بۇ ئورگانلار، ئىنسان تۇغۇلغاندا تەرتىپ ۋە مۇھىملىق دەرىجىسى بويىچە، يۇقىرىدىكى رەت - تەرتىپ ئۆزلىكىدىن شەكىللىنىدۇ.

بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ زەنجىرلىق مۇناسىۋەتنى كۆرمەسكە سېلىۋېلىش، قاشنى دەپ كۆزدىن ۋاز كېچىش، گانگېرېنا بولغان قولىنى دەپ، پۈتۈن بەدەندىن ۋاز كېچىشتەك قورقۇنچلۇق بىر نەتىجىنى تۇغدۇرۇشى مۇمكىن.

مانا مۇشۇنداق، دىن يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن بۇ ئۈچ خىل كاتېگورىيەگە

كىرىدىغان تەلەپلەرنى، ھەل قىلىشقا تېگىشلىك ئېھتىياجلار دەپ قارايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ تەمىناتىنى ۋۇجۇتقا چىقىرىشقا تىرىشىدۇ. ئوتتۇرىغا قويۇلغان بارلىق ھۆكۈملەر بۇ ئۈچ تۈرلۈك ئېھتىياجنى ھەل قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۇ ئېھتىياجلارنى كۆرمەسكە سالىدىغان قائىدە - تۈزۈملەر ئەھمىيىتىنى يوقىتىدۇ. قىلغان ھەممە ئىشنى ھېكمەت بىلەن قىلغۇچى ئاللاھ تائالا پايدىسىز ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇشتىن مۇنەزەھتۇر.

ئۇنداق بولغان ئىكەن دىن نامىدىن كىم گەپ قىلماقچى، دىنىي نەرسىلەر ھەققىدە ئىزاھات بەرمەكچى ياكى ئۇنى تەپسىر قىلماقچى بولسا، سۆزلەيدىغان سۆزى، بۇ نەتىجىلەرنى ھاسىل قىلالايدىغان شەكىلدە بولۇشى كېرەك. ئېلىپ بېرىلغان بارلىق چۈشەنچە ۋە ئىجتىھادى پائالىيەتلەر، ئاساسلار (ئۈمىد) ئۈستىگە قۇرۇلغان، پىرىنسىپلارنىڭ نۇرى ئاستىدا مەقسەتلەرنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشى كېرەك.

سۈننەت ۋە ھەدىسنىڭ ئىزاھلىنىشى

بۇ ماۋزۇ، سۈننەت ۋە ھەدىسنىڭ ئايرىم - ئايرىم تېمىلار ئىكەنلىكىنى قوبۇل قىلىش ئۈستىگە قۇرۇلغان. سۈننەت پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەنىلىك ھەرىكەتلىرىنى، ھەدىس بولسا، ئاغزاكى پائالىيەتلىرىنى ئاساس قىلىدۇ. تېخىمۇ خۇسۇسىي مەنىدە بۇ ئىككى ئاتالغۇ، ئەنئەنىمىزدە بىر - بىرىنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. توغرىسى سۈننەتنىڭ ھەدىسىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ماھىيەتكە ئىگە بولۇشىدۇر. بۇ جەھەتتىن، ئۇسۇلدا ئىخچام بىر (ئىجمالى) دەلىل سۈپىتىدە ئادەتتە «سۈننەت» ئاتالغۇسى كەڭرەك قوللىنىلىدۇ. كۆپىنچە ۋاقىتلاردا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن سادىر بولغان سۆز، ھەرىكەت ۋە قارارلار دەپ ئىزاھلىنىدۇ. بەزى ئېنىقلىمىلار، «قۇرئاندىن باشقا» دېگەن ئىبارىنى قوشۇپ «سۈننەت» بىلەن «كىتاب» نى (قۇرئان) ئايرىشقا ئۇرۇنىدۇ. بەزىلەر بولسا، سۈننەتنى قۇرئاندىن ئايرىم بىر ماھىيەت دەپ قاراشنىڭ ئورنىغا، ئۇنىڭغا تايىنىدىغان⁽¹⁷⁾ ياكى كۈنىمىزدىكى ئېنىقلىمىلار بويىچە قۇرئاننىڭ تەپسىرى دەپ قارايدۇ. بۇنىڭ بىلەن سۈننەتنىڭ ۋەھىينىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈشى⁽¹⁸⁾ پىكرىنى

(17) Şatibî, Muvaḥakat, c. 4, s. 9.

(18) Mehmet Görmez, s. 42.

ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ.

قۇرئاننىڭ قۇرئانلىقىنى سۈننەت ئارقىلىق ئىزاھلاش نەزەرگە ئېلىنغاندا، «كىتاب» بىلەن «سۈننەت» نى ئايرىش بىر مەنا ئىپادىلىمەيدۇ. ھەزرىتى ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھانىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى «جانلىق قۇرئان» دەپ بايان قىلغان سۆزىگە دىققەت قىلىدىغان بولساق، بۇلارنى «ۋەھىي» نامى ئاستىدا تېخىمۇ كەڭ دائىرە ئىچىدە بىرلىكتە چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنداقلا بىر ئىشكى ئاسمانغا ئېچىلىدىغان ۋەھىينىڭ، يەنە بىر ئىشكىنىڭ بىزگە قاراپ ئېچىلغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. ئۇنداق بولسا، ۋەھىينىڭ ئۇ دەۋردە قانداق مەنىنى ئىپادىلىگەنلىكىنى ۋە ئۇنى ئۇ يەردىن كۈنىمىزگە قانداق يۆتكەپ كېلىش كېرەكلىكىگە قارىشىمىز كېرەك. مەسىلەن، ئەگەر نەرسىلەرنى خاتا چۈشىنىش، بىزنىڭ يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشىمىزغا يول قويمىسا، بۇ ئەھۋال پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا تاياندۇرۇلغان ھېچقانداق سۈننەت ياكى ھەدىس مەۋجۇت بولمىسىمۇ، ئوخشاش مەسىلە ئوخشاش شەكىلدە كىتاب ئۈستىدىمۇ داۋاملىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن نەرسىلەرنىڭ خاتا چۈشىنىلىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش لازىم.

ئىمام شاپىئى (ۋاپاتى ھىجرىيە 204 / 819) دەۋرىگىچە سۈننەت دېيىلگەندە، كۆپىنچە ۋاقىتلاردا دىنىي ھاياتتا ئىجرا قىلىنغان جانلىق سۈننەت كۆزدە تۇتۇلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە (كۆپ قىسمى ئىجابىي مۇھىتتا ئۆزلىكىدىن شەكىللەنگەنلىكى دەۋا قىلىنغان) ھەدىس - سۈننەت بىرلەشمىسىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى ۋە ھەتتا بۇ سەۋەبتىن سۈننىي ئېقىمنىڭ ئوخشىمىغان ئۇسۇلدا ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنىمۇ بايان قىلغانلار مەۋجۇتتۇر.

بۇ شەكىلدىكى سۈننەتكە ئەھمىيەت بېرىش ئەھۋالى ھەدىستىمۇ كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭدەك، بەزى كىشىلەر، ھەدىسلەرنىڭ تېكىستى (كۆپىنچە مەنا بىلەن رىۋايەت قىلىنغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى كۆزدىن قاچۇرۇپ)، قانۇن تېكىستىدەك چۈشىنىپ، قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان ھەر نەتىجىنى، ئۇنىڭ لەپىزىدىن ماھىرىلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىرىشقا تىرىشىدۇ. ئالىملارنىڭ كاتتىلىقى، ئەقىلىنى (رەي) ئەركىن ئىشلىتىپ نەتىجىگە ئېرىشىشتە ئەمەس، لەۋزىلەرنىڭ نۇتۇق (مەنى) ۋە مەنىسىدە (مەۋھۇم) يوشۇرۇنغان مەنالارنى ئۇستا بىر غەۋۋاس تىرىشچانلىقىدا ئوتتۇرىغا

چىقىرىشتا ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەدىستە لەۋزىچى، سۈننەتتە شەكىلچى ۋە ئومۇمىي ئىزاھ، بارلىق ئىسلام دۇنياسىدا زور تەسىر كۆرسەتمەكتە. «سۈننەن» كىتابلىرىنىڭ بىرەر رەددىيە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىشى بۇ ئۇرۇنۇشلارنىڭ نەتىجىسىدۇر⁽¹⁹⁾.

سۈننەتنىڭ ئورنى

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ ھەقتە ئەڭ توغرا ھۆكۈم ئىمام شاتىبغا ئائىتتۇر. ئۇ پۈتۈنلەي سۈننەتنىڭ «كىتابقا (قۇرئان) تايىنىدىغانلىقى» نى ئېيتىدۇ⁽²⁰⁾. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، سۈننەت، پەقەتلا تەشرىئى (قانۇنىي) قىممەتكە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، قۇرئان ئېلىپ كەلگەن دىننىڭ، ھەر جەھەتتىن، يەنى (ئىمان، ئىسلام/ ئېھسان) لەۋزى، ئەمەلىي ئىزاھات ۋە ھەقىقىي شەكىلدە يولغا قويۇلۇش جەريانىدۇر. بۇ مەنىدە، كىتاب، ھەزرىتى ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھانىڭ «جانلىق قۇرئان» سۆزى ئىشارەت قىلغان ۋە ئاساسىي قانۇننىڭ بارلىق قانۇن ماددىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندەك سۈننەتمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان توپلامنىڭ ئىسمىدۇر. بۇنىڭغا ئاساسەن سۈننەت ئاللاھنىڭ دەرگاھىدا پەيغەمبەرنىڭ قەلبىگە چۈشۈرۈلگەن كىتابنىڭ پەيغەمبەرنىڭ ھاياتىدا ئىجرا قىلىنىش شەكلىدۇر.

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەۋقئىگە قاراپ قىلغان ئىشلىرىنى - ۋەھىي ئېلىش، ئۇنىڭغا ئىشىنىش، ئىنسانلارغا يەتكۈزۈش، لازىم بولغاندا ئىزاھات بېرىش، ئۆگەتىش ۋە نەتىجىدە ئىجرا قىلىش قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىغىلى بولىدۇ⁽²¹⁾.

بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام قانۇن قويغۇچى ياكى پوچتالىيونمۇ ئەمەس. شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا غەيبكە ئېچىلغان بىر دېرىزىدىن قاراش ئىمكانى بېرىلگەن بولۇشى، ئۇنىڭ بۇ ئىمكانى ئۆزى خالىغان ۋاقىت ۋە زاماندا ئىشلىتەلەيدىغانلىقىنى ئىپادىلىمەيدۇ. ھەر ۋاقىت بۇنىڭغا ئېھتىياج ھېس قىلمايدۇ. بۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ سۆزلىرى ۋە قىلغان - ئەتكەنلىرىنىڭ ھەممىسىگە، ئوخشاش كاتېگورىيەدە باھا بېرىلمەيدۇ. ئۇنى ئەڭ گۈزەل بايان قىلغان سۆز «ئىنسان، پەيغەمبەر» ئاتالغۇسىدۇر. بىز ھەققىدە گەپ قىلىۋاتقان كىشى بېشى قانچىلىك

(19) Mehmet Görmez, s. 60.

(20) Şatibî, Muvaḥḩakat, c. 4, s. 9 vd.

(21) Mehmet Erdoğan, s. 87-134.

كۆككە يەتسمۇ، ئايغى داۋاملىق يەردىن ئۈزۈلۈپ كەتمەيدىغان ۋە بارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئىنسانلىقنى ھەر دائىم مۇھاپىزەت قىلىپ كەلگەن بىر پەيغەمبەردۇر. بىز ھەققىدە گەپ قىلىۋاتقان كىشى.

ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، سۈننەتنى كىتابتىن ئايرىم قاراشقا ئىمكان يوقتۇر. ئىسلامنىڭ چۈشىنىلىشى، ئىزاھلىنىشى، ئىجرا قىلىنىشى ۋە قۇرلىمىسىنىڭ مۇھاپىزەت قىلىنىشى پەقەتلا بۇ بىر پۈتۈنلۈك چۈشەنچىسى بىلەن مۇمكىندۇر.

ھەر مەسىلىدە ئىشلىتىلىدىغان جۈزئىي (پۈتۈننىڭ بىر پارچىسى) دەلىل مەنىسىدىكى سۈننەتكە كەلسەك، ئۇنىڭ قۇرئاندىن ئايرىم ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغۇچى بىر سۈننەت مەجمۇئەسىنىڭ بارلىقىغا كۆز يۇمغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن بىر مەسىلىنىڭ دەلىللىرى تۇرغۇزۇلغان ۋاقىتتا ۋە شەرئىي ئاساسلارغا تاياندۇرۇلغاندا تەبىئىي ھالدا قۇرئاندىن كېيىنلا سۈننەتتىن دەلىل ئىزدەش توغرا ھەرىكەت ھېسابلىنىدۇ. مانا بۇ باسقۇچتا، ھەدىسلەرنىڭ ھەم ساغلاملىق (سېھھەت) ھەمدە دالالەت جەھەتتىن سۇبۇت⁽²²⁾ ۋە قەتئىيلىكى مەسىلىسى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

سۈننەتتە ئاساس بولغان نەرسە، ئومۇمەن ئەمەلىيلىك (ئىش - ھەرىكەت) جەھەتتىن ئۆزۈڭىز داۋاملىشىپ كەلگەن بىر ئادەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، نۇتۇق (سۆز) جەھەتتىن بولسا، مەنىسى بىلەن رىۋايەت قىلىنغان بولۇشىدۇر. نۇتۇق بەزىدە بىر ئىش - ھەرىكەتتىن خەۋەر بېرىش شەكلىدە بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەھۋال مۇشۇنداق ئىكەن، سۈننەتنىڭ سۆزلۈك قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ھەدىسلەر ئۈچۈن سۆز مەنىسىنى ئاساس قىلغان ئىزاھاتلار كۆپىنچە ھاللاردا توغرا نەتىجىگە يەتكۈزمەسلىكى مۇمكىن. بىر سۆزنىڭ سۆزلۈك (مەنىتىق) ۋە ئۇقۇم (مەۋھۇم) مەنىسىنىڭ دالالەت جەھەتتىن بىر - بىرىگە تولۇق ماسلىشىشى، ھەممىدىن مۇھىمى لەۋزىنىڭ سۇبۇتنىڭ مەۋجۇدىيىتىگە باغلىق. بۇ سۈننەتتە قانچىلىك دەرىجىدە مەۋجۇت؟ ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلگەن ھەدىسلەردىمۇ رىۋايەت ئوتتۇرىسىدىكى لەۋزىلەر (سۆز) بىرلىكىنىڭ پەقەت ھەدىسلەرنى توپلاش جەريانىدا كۆزگە چېلىققان ھەدىس تېكىستلىرىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەنلىكى بىر ھەقىقەت. ئەرەپ لۇغەتشۇناسلىقىدا، ھەدىس بىلەن دەلىل كەلتۈرۈشنىڭ يېتەرلىك دەرىجىدە

(22) مۇشۇنداق بىر ھەدىسنىڭ مەۋجۇت بولۇپ، بولماسلىقى، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا «ھەدىس» دېيىلىپ كەلگەن بىر سۆزنىڭ راستىنلا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام تەرىپىدىن سۆزلىنىپ، سۆزلەنمىگەنلىكى.

ئېتىبار كۆرمەسلىكى بۇ ئاساسقا تايانغان بولۇشى كېرەك.

بۇ ئەھۋالدا لەۋزچى ۋە شەكىلچى ئىزاھات ئورنىغا، «ئاساسلارنى (ئۈمدە) چىقىش قىلىپ، پىرىنسىپلارنىڭ نۇرى ئاستىدا غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان «شەكىل» نى ئۇسۇل قىلىپ تاللاش كېرەك. بۇنىڭغا ئاساسەن سۈننەت بىر پۈتۈنلۈك ئىچىدە تەھلىل قىلىنىشى لازىم. سەھىھلىكى جەھەتتىن سۈبۇتى (ھەزرىتى پەيغەمبەرگە ئائىتلىقى) ئوتتۇرىغا قويۇلسىمۇ (بەزى ۋاقىتتا، بۇ پەقەتلا بىر كۆز قاراشتىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن)، ئۇنىڭ قانۇنى قىممەتكە ئىگە بولۇشى ئۈچۈن بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا مېنىڭ دىنىي ھاياتىم ئىچىدىمۇ بىر مەنا ئىپادىلەش شەرتى قويۇلۇشى كېرەك. بىزگىچە رىۋايىت قىلىنىپ كەلگەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىزاھاتىنىڭ، ھەر تەتبىقاتىنىڭ، دىننىڭ يەككە مەنادا بايان قىلىنىشى ھېسابلىنىشى ھەققىدىكى سۆزلەر، پەقەت يۇقىرىدىكى فورمۇلغا ئۇيغۇن كەلگەندىلا بولىدۇ. ئەكسىچە بىز ئۇنى بۇرۇنقىلار «قەدىيەتۇن ئەين» دەپ تەبىر بەرگەن شەخسكە، بىر ھادىسىگە خاس، ئادەتتىكىچە ۋە قانۇنى قىممىتى بولمىغان جۈزئىي ھۆكۈملەر دەپ قارايمىز. بۇ خىل جۈزئىي ھۆكۈملەر، بىز ئۈچۈن پۈتۈندىن قىممەتسىزمۇ ئەمەس. ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ئاساسلار (ئۈمدەلەر) پىرىنسىپلار ۋە غايىلەر - پەقەتلا بۇ جۈزئىيات تەتقىق قىلىنىپ پۈتۈنگە ئېرىشكەندىلا ھاسىل بولىدۇ.

بۇ تېمىنى ئەھكامغا مۇناسىۋەتلىك بىر مېسال بىلەن چۈشەندۈرەيلى: پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۆز دەۋرىدە بىر قىسىم نەرسىلەرنىڭ سېتىلىش تۈرلىرىنى چەكلىدى. بۇ چەكلەنگەن مۇئامىلىلەر بىر يەرگە جەملەنگەندە ئەسلى مەقسەتنىڭ ئىككى تەرەپكە زىيان سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مانا بۇ، پارچىلار (جۈزئىيات) ئوتتۇرىغا قويغان ئادەتتىكى قانۇنى ھۆكۈمدۇر. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ چەكلەنگەن مۇئامىلىلەر ئىسمىنى ساقلاپ قېلىشى بىلەن بىرلىكتە ماھىيىتىنى ئۆزگەرتىشى ياكى زىيانلىق تەرەپتىن پايدىلىق تەرەپكە ئۆتۈشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا بىز سۈننەت چەكلەيدۇ، دەپ بۈگۈن ئۇ ئىشنى قىلماسلىقتا چىڭ تۇرۇۋالسا بولمايدۇ. چۈنكى ئۆز ۋاقتىدا چەكلىمىگە بويسۇنۇش غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان بولسا، ھازىر چەكلىمىنى داۋاملاشتۇرۇشىمىز غايىگە يېتىشتە توسالغۇ بولىدۇ. بىز مانا بۇ نەتىجە بىلەن، ئۇ چەكلىمىنىڭ «قەدىيەتۇ ئەين»

تۈرىدىن بىر چەكلىمە ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىمىز. شۇنداق قىلىپ ئىسمى نەس بولۇپ داۋاملاشسىمۇ ۋە دەلىللىكىدە كەمچىللىك كۆرۈلمىسىمۇ، ئىزاھات پوزىتسىيەمىزنى بەلگىلەيدىغان ئاساس (ئۆمدە)، پىرىنسىپ ۋە غايىلەر دىننىڭ ئىجرا قىلىنىشىدا خاتالىشىشىمىزنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. دىننىڭ رېئال تۇرمۇشتا ئىجرا قىلىنىشىدا، بىزنىڭ ھاياتىنىڭ ھەقىقەتلىرىدىن يىراقلىشىشىمىزنى تەقەززا قىلمايدۇ. ئەكسىچە، ئۇ دىننى ھاياتىمىزدىكى چوڭقۇرلۇق ۋە ئازادلىك، ئىنسانىي ئېھتىياجلىرىمىزنىڭمۇ ئوخشاش نىسبەتتە ھەل قىلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇلمەجىد غوپۇر

پايدىلانغان ماتېرياللار

Cabirî, Muhammed Abid, *Arap-islam Kültürünün Akıl Yayı (Bünyetü'l-akfi'f'arab)*,

tre. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, İstanbul 1999.

Cabirî, Muhammed Abid, *islam'da Siyasal Akıl*, tre. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997.

Dihlevî, Şah Veliyyullah, Hüccetullahi'l-baliğa, tre. Mehmet Erdoğan, İstanbul 1994.

Erdoğan, Mehmet, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, İstanbul 1996.

Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara 1999;

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 1997, s. 130-137

Halid Mes'ûd, Muhammed, *islam Hukuk Teorisi*, tre. Muharrem Kılıç, İstanbul 1997;

Hamidullah, Muhammed, *islam Tarihi*, tre. Salih Tuğ, II, 738, 880;

Hammadî el-Abidî, eş-Şattbî ve makasıduş-şeri'a, Trablus 1992.

Hatiboğlu, İbrahim, *islam'da Yenilenme Düşüncesi Açısından Modernistlerin Sünnet*

Anlayışı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, M. Ü. İ. F. İstanbul 1996

İbn Aşûr, Muhammed Tahir, *Makasidu's-şer'iati'l-islamiyye*, Tunus 1978. Türkçesi:

islam Hukuk Felsefesi, (tre. Vecdi Akyüz/ Mehmet Erdoğan), İstanbul 1998.

Kırbaçoğlu, M. Hayri, *islam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara 1999.

Kırbaçoğlu, M. Hayri, *islam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara 1993.

Özafşar, M. Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara 1998.

Reysûnî, Ahmed, *Nazariyyetü'l-makasid inde'l-imam eş-Şatibî*, Riyad 1992.